

३५०७

नेपाली व्याकरणको

नेपाली व्याकरणको

संक्षिप्त दिग्दर्शन

संक्षिप्त दिग्दर्शन

श्रुति टकाल "कमल"
भूषति टकाल "कमल"

RATNA PUSTAK BHANDAR
KATHMANDU (NEPAL)

Nepal Sanskrit University, Balmeeki Campus, Kathmandu

क
अमृत जाले
बालमिकी विद्यापिठ
जयदशने मणि
कृष्णमाडौ

नेपाली व्याकरणको संक्षिप्त दिग्दर्शन

(त्रि० वि० को वार्षिक प्रणाली अनुसार प्रवीणता
प्रमाण-पत्र तह र स्नातक तहमा राखिएका
व्याकरण सम्बन्धी सब विषयवस्तु समावेश
भएकाले यो दुवै तहमा अति नै उपयोगी)

लेखक :

भूपति ढकाल 'कमल'

रत्न पुस्तक भण्डार
काठमाण्डौ, नेपाल

☐ प्रकाशक :

रत्न पुस्तक भण्डार
काठमाडौं, नेपाल

गणेश्वर रामचन्द्र शिवाजी महाराज वि.पी.सी.
गणेश्वरी गुरुकुल, काठमाडौं १ गुरु गुरु-गणेश्वर
गणेश्वरी गुरुकुलको यस विभागमा गणेश्वरी
(गणेश्वरी गुरुकुलको यस विभागमा गणेश्वरी)

☐ सर्वाधिकार : लेखकमा

☐ दोस्रो पल्ट : १००० प्रति

☐ साल : २०४४

१२०४१

☐ मुद्रक :

पटेल प्रिन्टिंग प्रेस
मोरापुर बसही
वाराणसी ।

● समर्पण ●

स्वर्गीय पूज्यबुबाज्यू श्रीहरिशंकर

ढकाल एवं नेपाली

भाषा प्रति गहिरो

समता राल्ने

नेपालीहरूमा

समर्पित

ग्रन्थ छोटो भइकन पनि व्यापक हुनु र त्यसमा पनि सरलतापूर्वक तिनको परिचय दिन सक्नु यस ग्रन्थको विशेषता हो । यस प्रकारको विविध विषययुक्त नेपाली व्याकरण लेखी हालको अपूर्णतालाई आंशिक रूपले टेवा दिन सक्नु भएकोमा लेखकको सफल प्रयास प्रति म सराहना गर्दछु ।

श्रीदैवज्ञ राज न्योपाने

उप-प्रध्यापक (हाल—पाटन संयुक्त क्याम्पस क्या० प्र०)

१२०२९

५२५५५

- मुद्रक :
पटेल प्रिन्टिंग प्रेस
मोरापुर बसही
वाराणसी ।

सम्मति का दुईशब्द सम्मति का दुईशब्द

श्रीभूपति ढकाल 'कमल'ले लेखनु भएको 'नेपाली व्याकरणको संक्षिप्त दिग्दर्शन' भन्ने पुस्तकको पाण्डुलिपि पढ्ने अवसर प्राप्त भए-काले आद्योपान्त पर्दछ । प्रस्तुत पुस्तक नेपाली व्याकरणको ऐतिहासिक विवरण नभई नेपाली व्याकरणको छोटकरी परिचय मात्र हो । यस भित्र नेपाली व्याकरणका विवाद सम्बन्धी अनेक समस्याहरूको समाधान खोज्नु उपयुक्त हुने छैन र यो कृति त्यसका लागि पूर्णता पनि होइन । नेपाली भाषाको व्याकरण प्रति चासो लिने व्यक्तिहरूका लागि सामान्य गोरेटो प्रदर्शन गर्नु नै यस ग्रन्थको प्रमुख उद्देश्य भएकोले सो उद्देश्यलाई यस ग्रन्थले राम्ररी निर्वाह गर्न सक्ने मैले ठानेको छु ।

नेपाली भाषामा व्याकरण लेख्नेहरूको संख्या धेरै भए पनि नेपाली भाषाका व्याकरणमा विविधताको प्रवेश थोरै व्याकरणहरूले मात्र दिन सकेका छन् । प्रस्तुत पुस्तक नेपाली व्याकरणको दिग्दर्शन मात्रै भए पनि भूपतिजीले यस ग्रन्थ भित्र नेपाली भाषाका व्याकरणमा हुन पर्ने विविधतालाई धैर्यता पूर्वक समेट्न खोज्नु भएको छ । अझ प्रमाणपत्र र स्नातक तहका विद्यार्थीहरूको पाठ्यक्रमलाई ख्याल गरी पाठ्य पुस्तकका रूपमा लेखिएको यस प्रकारको व्याकरणले नेपाली पठन पाठन गर्ने विद्यार्थी, जिज्ञासु पाठक र शिक्षकहरूका लागि सहयोग पुर्‍याउन सक्ने मैले ठानेको छु ।

ग्रन्थ छोटो भइकन पनि व्यापक हुनु र विषयको बहुलता भइकन पनि सरलतापूर्वक तिनको परिचय दिन सक्नु यस ग्रन्थको विशेषता हो । यस प्रकारको विविध विषययुक्त नेपाली व्याकरण लेखी हालको अपूर्णतालाई आंशिक रूपले टेवा दिन सक्नु भएकोमा लेखकको सफल प्रयास प्रति म सराहना गर्दछु ।

श्रीदैवज्ञ राज न्यौपाने

उप-प्रध्यापक (हाल—पाटन संयुक्त क्याम्पस क्या० प्र०)

यस्तै भयो

मान्छे जब कम क्षेत्रमा उत्रन्छ, तब त्यहाँ उसले अनेकौं बाधा र विवशताका चापमा संवर्ष गनु पर्छ । त्यसैले मलाई भन्न मनलाग्छ :-

‘मेरो जीवन संवर्षमय छ,

किनभने काँडे काँडाको बीचमा

मेरो,

जम्म भएको छ’

यो भनाइमा मेरा कृतिहरू छपाउँदा भोगेका तीतामीठ अनुभव र जीवनमा भोगेका हण्डरहरूको व्यथा र पीडा लुकेको छ ।

म त्रि० वि० सेवामा (२०३० चैत ११ गते) प्रवेश गरे पछि अनिवार्य नेपाली पढाउने क्रममा जे जति अनुभव गरें, त्यसको प्रतिफल नै यो व्याकरण तयार हुने कारण हो, किनभने त्रि० वि० ले पाठ्यक्रम निर्धारण गर्दा जुन शीर्षकहरू राखेको हुन्छ, त्यो एउटै व्याकरणमा पाइँदैन र केही व्याकरणमा केही शीर्षक बाहेक केही पाइए पनि चर्को मूल्यको कारणले न त सामान्य विद्यार्थीले नै किन्न सक्तछ न क्याम्पसले नै घेरै प्रति किनेर पुस्तकालयमा राख्न सक्तछ । यो जटिल समस्याबाट गुञ्जत परेका परिश्रमी र लगनशील विद्यार्थीहरूलाई केही सहारा दिन सकिन्छ कि भनेर कमभन्दा कम मूल्यमा र अहिले पाठ्यांशमा समावेश प्रवीणता प्रमाणपत्र र स्नातक तहमा राखिएका शीर्षक सहित व्याकरणका अरू आवश्यक शीर्षकहरू भएको संक्षिप्त रूपको व्याकरण पाठक समक्ष प्रस्तुत छ । यो व्याकरणमा कयौं कुराहरू छुट्न सक्तछन् र नछुटेका कुराहरूमा पनि जुन जसरी प्रस्तुत हुनु पर्‍थ्यो त्यो नभएको होला, त्यसमा विज्ञ प्राध्यापक बन्धुहरूले र अरू सुयोग्य पाठकबन्धुहरूले यथोचित सुझावहरूको जानकारी दिनु भएमा अर्को संस्करणमा समावेश गर्नेछु । यो व्याकरण तयार गर्दा मेरा मुख्य उद्देश्य तीनोटा थिए । १—सबै व्याकरणका (पाठ्यक्रममा राखिएका) कुराको समावेश, २—साधारण तरिकाले तिनको जानकारी र ३—पाठ्यक्रमका पुस्तकहरूमा भएको चर्को मूल्यको विरोध ।

(४)

सुझाव सहित "सम्मतिका दुई शब्द" लेखिदिई प्रोत्साहित गर्ने आदरणीय दाजु श्रीदेवज्ञराज न्यौपानेज्यूलाई धन्यवाद दिदै संस्थागत र व्यक्तिगत रूपमा प्रकाशन गर्ने सहयोग गर्ने र ऋण स्वरूप भए पनि सहयोग दिने नेपाली भाषा प्रति आस्था र ममता राख्ने नेपाली बन्धु-हरू प्रेरणाका स्रोत भएकोले वहाँहरूलाई धन्यवाद नदिई रहन सकिन्न ।

यो व्याकरण प्रकाशन गर्ने आफ्नो ओहदा अनुरूपको कसलाई कहाँ के भनिदिनुपर्छ र लेखिदिनुपर्छ त्यसको साथै अरू हरेक कुरामा सहयोग गर्ने भैरहवा क्याम्पसका क्याम्पस प्रमुख श्रीबालकृष्ण भट्टराइज्यूलाई म धन्यवाद दिन्छु ।

नेपाली भाषाको व्याकरणमा पूर्णरूपले अझै एक रूपता आउन निकै समय लाग्छ, तर जहाँसम्म भाषालाई सरलतातिर लैजाने वि० वि० का नेपालीका प्राध्यापकहरूद्वारा जुन प्रयास भै रहेको छ, त्यसले निकट भविष्यमा नै सकारात्मक सफलता अवश्य नै पाउने छ । यसमा शंका छैन । यही सिलसिलामा मूल र आगन्तुक शब्द स्रोतका दृष्टिले स्वीकारो आगन्तुक (अगाडि र बीचका शब्दका 'इ-उ' ह्रस्व, 'स' दन्त्य र 'ब' मा चिरेको 'ब' लेख्ने) का शब्दहरू नेपाली वर्ण विन्यास अनुसार, लेख्ने भन्ने कुराको थालनी भै सकेको छ । उपरोक्त कुरालाई क्रमिक रूपले अगाडि बढाउँदै लगेर हामीले चाहेको नेपाली भाषाको सरलता अवश्य नै प्राप्त होला भन्ने आस्था र विश्वासमा तदनुरूपको व्यवस्था टिप्पणी, सुझाव आदिको रूपमा प्रस्तुत व्याकरणमा राखेको छु । त्यसैले यो व्याकरण पुराना धारणा र नयाँ मान्यताका बीचको हो भन्नेमा पनि अर्घेलो नहोला ।

भूपति ढकाल "कमल"

उप-प्राध्यापक, भैरहवा क्याम्पस

सिद्धार्थ नगर, रूपन्देही

यो पाली पनि यो यस्तै भयो

“नेपाली व्याकरणको संक्षिप्त दिग्दर्शन” घरै पहिले देखिनै बजारमा उपलब्ध हुन सकेन। यसबाट यस प्रति गहिरो अभिरुची राख्ने सम्पूर्ण पाठकहरूमा जुन अमुविधाको कारण बन्यो त्यस प्रति म लाचार छु, किनभने हामीहरूको जिन्दगी-बाधे-बाधा र समस्या समस्यामा जेलिए र घेरिएको हुनाले समयमै यसको प्रकाशन हुन सकेन। जे होस् ढिलै भए पनि प्रकाशक श्रीरत्न पुस्तक भण्डारले प्रकाशन सम्बन्धी सम्पूर्ण अभिभारा बोको प्रकाशमा ल्याइदिएकोले अहिले यो केही परिवर्तित रूपमा तपाईं पाठक मित्रहरूका हातमा राख्न पाउँदा भलाई एउटा भारी विसाएको अनुभव हुनु अस्वाभाविक होइन। अर्को कुरा पहिलो संस्करणले छोटो समयमै पाठकहरूको मनमा स्थान पाउन सकेकाले मैले मेरो प्रयास सफल भएको ठानेको छु। यो संस्करणले पनि सबै मेरा पाठक मित्रहरूलाई अरु बढो आफूतिर आकर्षित गर्ने सक्थो भने मेरो प्रयास अरु बढो साथक भएको ठान्ने छु।

प्रस्तुत संस्करणमा विद्यार्थीहरूको आवश्यकतालाई ध्यानमा राखी छपाई शुद्धिलाई व्यावहारिक सरलीकरण गरी पुस्तकका अन्त्यमा सम्भाव्य प्रश्नहरू र नमुनाका लागि दुई वर्षका पुराना प्रश्नहरू (दुवै तहका) समावेश गरिएका छन्। अरु ठाउँमा सामान्य हेरफेर मात्र गरिएको छ र व्यापक हेरफेर जुन वहाँ जसरी प्रस्तुत गर्नुपर्थ्यो होला, त्यो अभाव सबै यहाँ रहेको छ भन्ने दावा गर्ने पक्षमा भने म छैन।

(३)

प्रकाशन सम्बन्धो सम्पूर्ण अभिमारा बोकी छिटो-छरितो रूपमा
प्रकाशमा ल्याईदिने प्रकाशक श्रीरत्न पुस्तक भण्डारलाई हृदयदेखि
आभार व्यक्त गर्दै अमूल्य सुझाव दिने-राजु श्रीदेवशराज न्यौपाने र अरु
मित्रहरूलाई हृदयदेखि कृतज्ञताका पुष्पहार चढाउँछु ।

अन्त्यमा—

“हे मित्र हो भ्रमर झैं मित्र-मित्र घुसीकन ।

गुण खोजेर फूलमा लौं मौजमोज मार है ॥

फोहोरमा रमाउने अन्त आँखा नलाउने ।

झिगाले घाउ खोजे झैं दोषदोष नखोज है”

भन्ने भनाइका साथै सकारात्मक ठोस सुझावको आशा राख्दै “यो
पाली पनि यो यस्तै भयो” ।

लेखक

उप प्राध्यापक—भूपति ढकाल “कमल”

श्रीपृथ्वी नारायण बहुमुखी क्याम्पस

२०४३ भदौ १६—पोखरा, कास्की-गण्डकी अंचल ।

संकेत सूची

+	=	प्रवीणता प्रमाणपत्र तहमा राखिएको
(✓)	=	स्नातक तहमा राखिएको
(+)	=	प्रवीणता प्रमाणपत्र र स्नातक तहमा राखिएको
अनि. वा.	=	अनिश्चय वाचक
अव्य. ना.	=	अव्ययवाट नाम
ऊ. वा.	=	ऊन वाचक
का. वा.	=	काल वाचक
गु. वा.	=	गुण वाचक
ना. कृत्प्र.	=	नाम कृत्प्रत्यय
ना. वि.	=	नामवाट विशेषण
नपुं.	=	नपुंसक लिंग
प्र. वा.	=	प्रकार वाचक
रो. वा.	=	रोति वाचक
वि. क्रि. कृत्प्र.	=	विशेषण क्रिया कृत्प्रत्यय
वि. ना.	=	विशेषणवाट नाम
स. वा.	=	सम्बन्ध वाचक
स्था. वा.	=	स्थान वाचक
अ. धा.	=	अकर्मक धातु
अ. वा.	=	अपत्य वाचक

(ट)

इ.	=	इत्यादि
क. वा.	=	कर्तृ वाच्य
क्रि. वि. ना.	=	क्रियाविशेषणवाट नाम
तु. वा.	=	तुल्यता वाचक
ना. ना.	=	नामवाट नाम
ना. वि. कि. कृत्य.	=	नाम, विशेषण, क्रिया र कृप्रत्यय
पु.	=	पुलिङ्ग
भा. वा.	=	भाव वाचक
वि. कृतप्र.	=	विशेषण कृतप्रत्यय
वि. क्रि. वि.	=	विशेषण, क्रिया विशेषण
वि. वि.	=	विशेषणवाट विशेषण
समू. वा.	=	समूह वाचक
स्त्री.	=	स्त्रीलिङ्ग

विषय सूची

क्रम सख्या	शोषक	पृष्ठ संख्या
१—	उत्पत्तिका आधारमा शब्दहरू	... १
१—	तत्सम शब्दहरू	... २
२—	तद्भव " "	... ५
३—	ठेठ " "	... ८
	टिप्पणी १	... १०
	" २	... ११
२—	पदविचार या कामको आधारमा शब्दहरू	... १२
१—	नाम	... १४
	टिप्पणी	... १४
२—	सर्वनाम	... १५
	टिप्पणी	... १६
३—	विशेषण	... १६
४—	क्रिया	... १८
	परिभाषा र वर्गीकरण	... १८
	नेपाली क्रियाको काल	... २२
	" " पक्ष	... २४
	" " भाव (अर्थ)	... २८
५—	अव्यय	... ३२
	टिप्पणी	... ३३
३—	आदरार्थी शब्दको प्रयोग सम्बन्धी ज्ञान	... ३४
४—	ब्रह्मब्रह्मका आधारमा शब्द	... ३७
१—	मूलशब्द	... ३७
२—	व्युत्पन्न शब्द	... ३७
	१—उपसर्ग	... ३८
	२—प्रत्यय (परसर्ग)	... ४६

(३)

१—कृत्प्रत्यय लगाई बन्ने	...	४६
व्युत्पन्न शब्दहरू	...	४६
२—तद्विप्रत्यय लगाई बन्ने	...	५५
व्युत्पन्न शब्दहरू	...	५५
३—समास प्रक्रियाद्वारा शब्द निर्माण	...	७२
४—द्वित्व ,, ,, ,,	...	७५
५—सामासिक सन्धिद्वारा शब्द निर्माण	...	७६
१—स्वरसन्धि	...	८०
२—व्यञ्जन सन्धि	...	८३
३—विसर्ग सन्धि	...	८४
६—नामधातुद्वारा शब्द निर्माण	...	८५
७—मिलित क्रियाद्वारा शब्द निर्माण	...	८७
८—वर्णविन्यास सम्बन्धी नियमहरू	...	८९
१—ह्रस्वदीर्घ सम्बन्धी नियमहरू	...	८९
२—श, ष र स को प्रयोग	...	९३
३—व र वको ,,	...	९६
४—व तथा ओको प्रयोग	...	९७
५—य, ये र एको ,,	...	९८
६—ऋ र रिको ,,	...	९८
७—क्ष र छेको (क्ष्य र छ्य) को प्रयोग	...	९८
८—त्र र ज्ञको प्रयोग	...	९९
९—ह, ई, यि र यीको प्रयोग	...	१००
१०—सिरबिन्दु, चन्द्रबिन्दु, ड, ज, ण, न र मको प्रयोग	...	१००
१—सिरबिन्दुको प्रयोग	...	१००
२—चन्द्रबिन्दुको ,,	...	१००
टिप्पणी	...	१०२

(६)

३—ड, ञ, ण, न र मको प्रयोग	...	१०२
११—हलन्त सम्बन्धी नियमको सामान्य जानकारी	...	१०३
१२—पदयोग र पदवियोग सम्बन्धी नियमको सामान्य जानकारी	...	१०४
१—पदयोगको नियम	...	१०६
२—पदवियोगको ,,	...	१०७
१३—शब्दकोष प्रयोगको सामान्य जानकारी	...	१०८
९—लेख्य चिह्नको सामान्य जानकारी	...	११२
१—सिरको शुभ चिह्न श्री	...	११२
२—डिको (—) को प्रयोग	...	११२
+३—अल्पविराम (,) चिह्नको प्रयोग	...	११३
+४—अर्धविराम (') ,,	...	११३
+५—पूर्णविराम (।) ,, ,,	...	११४
+६—प्रश्नवाचक (?) ,, ,,	...	११४
+७—उद्गार (!) ,, ,,	...	११५
+८—उद्धरण (‘, “ ,,) ,, ,,	...	११५
+९—योजक (—) ,, ,,	...	११६
+१०—कोष्ठक ([]) ,, ,,	...	११६
+११—कागखुट्टे (Λ) ,, ,,	...	११७
१२—लोप (…)	...	११८
१३—ऐजन (,,)	...	११८
१४—उदाहरण (:—) ,, ,,	...	११८
१५—थोप्लो (°) ,, ,,	...	११९
१०—छपाई शुद्धि सम्बन्धी केही आवश्यक चिह्नहरूको प्रयोग	...	१२०

(ण)

११--शब्द विस्तार	...	१२५
१--लिङ्ग	...	१२५
२--वचन	...	१२८
३--कारक तथा विभक्ति (शासन)	...	१३०
टिप्पणी--१	...	१३२
२	...	१३३
विभक्ति र कारकमा अन्तर	...	१३३
सरल र तिर्यक कारक	...	१३३
१२--नेपाली वाक्यमा पदसंगति	...	१३७
(लिङ्ग, वचन र पुरुषको मेल)		
१३--नेपाली भाषामा अनुकरणात्मक		
शब्दहरूको स्थान	...	१४३
१४--प्राविधिक शब्दार्थ-ज्ञान र वाक्यमा		
प्रयोग	...	१५४
१५--वाक्यका आधारभूत तत्वहरू	...	१७६
१--रूप	...	१७६
२--शब्द	...	१७६
३--शब्दावली (पदावली)	...	१७७
४--वाक्यखण्ड वा वाक्यांश	...	१७८
५--वाक्य	...	१७८
१६--वाक्यको उद्देश्य र विधेय	...	१८०
१७--वाक्यको वर्गीकरण	...	१८३
टिप्पणी	...	१८८
१८--नेपाली भाषामा पदक्रम	...	१९०
१९--वाक्यान्तरण प्रक्रिया	...	१९४
१--सरल वाक्यबाट प्रश्नार्थक वाक्यमा परिवर्तन	...	१९४
२-- ,, ,, आज्ञार्थक ,, ,,	...	१९५

(त)

३—	„	„	विद्यर्थक	„	„	...	१६५
४—	„	„	अनिश्चयार्थक	„	„	...	१६५
५—	„	„	प्रेरणार्थक	„	„	...	१६६
६—	„	„	पैलो र दोस्तो			...	
			प्रेरणार्थक	„	„	...	१६७
७—	„	„	मिश्र	„	„	...	१९७
८—	„	„	संयुक्त	„	„	...	१९८
९—	मिश्र	वाक्यवाटसरल	वाक्यवाट	परिवर्तन		...	१६८
१०—	संयुक्त	„	„	„	„	...	१९९
११—	मिश्र	„	„	„	„	...	२००
१२—	संयुक्त	„	मिश्र	„	„	...	२००
१३—	सामान्य	„	आलंकारिक	„	„	...	२०१
१४—	करण	„	अकरणमा	परिवर्तन		...	२०१
१५—	नेपाली	भाषामा	वाच्य	„		...	२०३
२०—	वाक्य-संश्लेषण					...	२०७
२१—	„	विश्लेषण				...	२१०
२२—	उक्ति	परिवर्तनको	सामान्य	ज्ञान		...	२१४
२३—	नेपाली	भाषामा	निपात			...	२१६
२४—	उखानको	अभिप्राय	र	वाक्यमा	प्रयोग	...	२२०
२५—	टुक्काको	अभिप्राय	र	वाक्यमा	प्रयोग	...	२२७
२६—	सम्भाव	प्रश्नहरू,	पुराना	प्रश्नपत्रहरू	(प्रवीणता		
					प्रमाण पत्र तह)	...	२३२
२७—	„	„	„	„	(स्नातक तह)	...	२५०
२८—	सन्दर्भ	ग्रन्थसूची				...	२६८

संसारका कुनै पनि भाषाको कुनै-न-कुनै रूपमा उत्पत्ति हुन्छ। भाषाको पुख्यौली पनि मानव जातिको जस्तै हुन्छ। यसै सन्दर्भमा हेर्दा नेपाली भाषाको उत्पत्ति भनी अथवा श्रोत भनी खोज्दै जाँदा हामी आज भन्दा करिब ४५०० चार हजार पाँचशय वर्ष पहिले बोलिने भारोपेली भाषाको युगमा पुग्छौं। त्यतिवेला त्यो भाषा बोल्ने व्यक्ति अग्लो कद, नीला आँखा र खैरो रङ्ग भएका हट्टाकट्टा थिए। जसको नाम भाषा वैज्ञानिकहरूले 'वीरोस' राखेका थिए। यसै भाषाको पछि दुई वर्ग—'सतम् र केन्तुम्' भए। यो विभाजन शय शब्दलाई आधार मानी गरिएको थियो। जुन शब्दको शयमा 'सध्वनि' को उच्चारण हुन्थ्यो त्यो 'सतम् वर्ग' मा र जुन शब्दको शयमा 'कध्वनि' को उच्चारण हुन्थ्यो त्यो 'केन्तुम्वर्ग' मा राखियो। यो वर्गीकरण मध्ये हाम्रो नेपाली भाषा 'सतम्वर्ग' अन्तर्गत पर्दछ। त्यो वर्गको महत्वपूर्ण भाषा मानिने संस्कृत भाषा नै हाम्रो नेपाली भाषाको श्रोत हो। संस्कृत भाषामा लेखिएको 'ऋग्वेद' भारोपेली भाषा परिवारको सबै भन्दा पुरानो लिखित नमूना हो—सो ग्रन्थको रूपमा। विश्वमा निकै प्रसिद्धि कमाइसकेको अंग्रेजी भाषा पनि यसै भारोपेली भाषा परिवार मध्ये 'केन्तुम् वर्ग' अन्तर्गत पर्दछ।

नेपाली भाषा अन्य भारतीय भाषाहरू झैं संस्कृत भाषाको सन्तान हो भन्ने कुरामा विवाद छैन। संस्कृतबाट अहिलेको अवस्थामा आउन नेपाली भाषाले संस्कृत-प्राकृत र अपभ्रंशको रूपमा पहिले प्रचलित भएर अहिलेको विकसित अवस्थामा पुगेको हो। जसरी हिन्दी, बंगाली, मैथिली, भोजपुरी आदिको भएको थियो। यो कथनबाट के कुरा पत्ता लाग्यो भने 'नेपाली भाषाको आमा प्राकृत हो भने हजूर आमा संस्कृतलाई मान्नु पर्दछ'। यो कुरा अतिशयोक्तिपूर्ण होइन, एकदम कटु सत्य हो। त्यसैले

(२)

नेपाली भाषामा लगभग ८० (असी) प्रतिशत शब्दहरू संस्कृत एवं प्राकृतबाट तत्सम र तद्भवको रूपमा भित्रिएका छन् । अरु अंग्रेजी, हिन्दी, अरबी, फारसी आदिबाट पनि केही-न-केही रूपमा धेरैयोर शब्द नेपाली भाषाले भित्रिएको छ । यो प्रवृत्ति विश्वका कुनै पनि भाषामा देख्न सकिन्छ, जसरी नेपाली भाषामा देखिएको छ । यही प्रक्रियालाई विभिन्न व्याकरणहरूले आ-आफ्नो धारणा र मान्यतालाई अगाडि सारेर यस-वारे चर्चा-परिचर्चा गरेका छन्, एकमत छैनन् । त्यसो हुँदा त्यो वाद-विवादमान फँसो म पनि आफ्नै मान्यता एवं धारणानुरूप नेपाली भाषालाई 'उत्पत्तिका आधारमा शब्दहरू' शीर्षकमा निम्न तरिकाले सानो टिपोट गर्दछु ।

उत्पत्तिका आधारमा नेपाली शब्दहरू

१	२	३
↓	↓	↓
तत्सम शब्दहरू	तद्भव शब्दहरू	ठेड (झर्सी) शब्दहरू

तत्समशब्दहरू:—

नेपाली भाषा संस्कृत भाषाबाट जन्मिएको हो भन्ने कुरामा विवाद गर्ने ठाउँ छैन । त्यसो हुँदा सबै भन्दा बढी शब्द संस्कृतबाटै सिधै नेपाली भाषाले लिएको कुरामा कुनै आश्चर्य छैन । यिनै शब्दहरू परिवर्तन नभै जस्ताको तस्तै नेपाली भाषामा आएका छन्, ती सबै तत्सम हुन् । 'तत्सम' को अर्थ हो 'ऊ जस्तै' । यो भनाइबाट के प्रस्ट हुन्छ भने 'संस्कृत र अरु भाषाबाट रूप एवं अर्थमा कुनै परिवर्तन नभै जस्ताको तस्तै नेपाली भाषामा प्रयोग हुन आउने शब्दहरूलाई तत्सम भनिन्छ' । नेपालीमा प्रयोग भएका 'तत्सम' शब्दहरूमा संस्कृतको 'म्' र 'विसर्ग' अरबी फारसीको तलको थोप्लो र अंग्रेजीको खुट्टा काटिने क्रम लोप भए पनि ती 'तत्सम' कै महलभित्र पदछन् ।

(३)

विभिन्न भाषावाट आएका केही 'तत्सम' शब्दहरू :—

संस्कृतः—अन्न, आकाश, अवकाश, ईश्वर, ईश, अधीश, अंश, आत्मा, उद्योग, उपनिवेश, अञ्चलाधीश, तप, कुशल, कुश, निर्णय, गज, पाठ, पाठशाला, जगत, राजा, लोभ, विद्वान, शिक्षा, सूर्य, शनि, शुक्र, बुध, सोम, मंगल, गुरु, आषाढ, पौष, श्रावण, भाद्र, आश्विन, मार्ग, शक्ति, शिव, विष्णु, वराह, कवि, नेत्र, जल, जलधि, समुद्र, नक्षत्र, तारापुञ्ज, तारामण्डल, अश्रु, आश्रय, आश्चर्य, किरण, चूर्ण, नग्न, निद्रा, पक्षी, पक्ष, पत्र, बाहु, बल, बिन्दु, बन्धु, मस्तक, मस्तिष्क, मुख, मूर्ति, बन्ध्या, वर, वार्ता, विभूति, सर्व, सौभाग्य, शील, शीत, शीतल, सूत्र, स्वर, नव, गुण, भाषा, सामाजिक, ग्राहक, ग्राहिका वादक, वाचक, नर्तक, पाठक, लेखिका, लेखक, दशिका, पोषक, कृपालु, बुद्धि, स्वयम्, अतः, गङ्गा, भजन, हरि, दान, नन्दन, शोषक, शोषित, वदन, भूषण, स्मरण; पवन, श्रवण, रमण, चरण, रावण, राम, आदरणीय, केन्द्रीय विचारणीय, रमणीय, श्रवणीय, स्थानीय, माननीय, पूजनीय, त्यागी, द्वेषी, भोगी, भिक्षुक, भविष्य, वक्तव्य, ज्ञातव्य, कर्तव्य, मति, कृति, श्रुति, स्मृति, रति, ख्याति, क्षति, मुक्ति, गीति; नीति, शान्ति, स्थिति, मनुष्य, राष्ट्रिय, तपस्वी, मायावी, मायावान्, श्रीमान्, श्रीमति, गरिमा, दुःखी, सुखी, धनी, ज्ञानी, अरुणिमा, जनता, बन्धुत्व इत्यादि ।

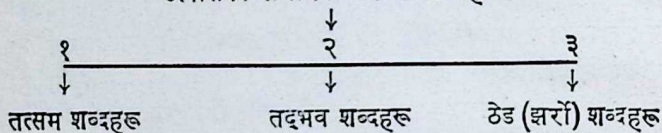
प्राकृतः—कालो, गोरो, लट्टी, दही, को, पच्छिम, घर, गहिरो, बहिरो, छुरी, घड़ी, जो, सो, डोला, खीर, जाइ, भाइ, हुरी, सिगार इत्यादि ।

अरबीः—अखवार, अखितयार, अमन, अमानत, अमीर, असर, आखिर, आदत, आसामी, इजाजत, इज्जत, इन्कार, इन्साफ, इमान, इमारत, इलाका, इलाज, इसारा, कदम, कदर, कसम, कसरत, कपुर, किमत, किताब, कुर्सी, खबर, खराब, खतम, गरीब, गायब, गैर, जवाब, जहाज, जासूस, जुलुस, तकदीर, तकिया, तलब, तरफ, तमाम, तमासा,

(२)

नेपाली भाषामा लगभग ८० (असी) प्रतिशत शब्दहरू संस्कृत एवं प्राकृतबाट तत्सम र तद्भवको रूपमा भित्रिएका छन् । अरु अंग्रेजी, हिन्दी, अरबी, फारसी आदिबाट पनि केही-न-केही रूपमा घेरयोर शब्द नेपाली भाषाले भित्रिएको छ । यो प्रवृत्ति विश्वका कुनै पनि भाषामा देख्न सकिन्छ, जसरी नेपाली भाषामा देखिएको छ । यही प्रक्रियालाई विभिन्न व्याकरणहरूले आ-आफ्नो धारणा र मान्यतालाई अगाडि सारेर यस-वारे चर्चा-परिचर्चा गरेका छन्, एकमत छैनन् । त्यसो हुँदा त्यो वाद-विवादमान फँसो म पनि आफ्नै मान्यता एवं धारणानुरूप नेपाली भाषालाई 'उत्पत्तिका आधारमा शब्दहरू' शीर्षकमा निम्न तरिकाले सानो टिपोट गर्दछु ।

उत्पत्तिका आधारमा नेपाली शब्दहरू

तत्समशब्दहरू:—

नेपाली भाषा संस्कृत भाषाबाट जन्मिएको हो भन्ने कुरामा विवाद गर्ने ठाउँ छैन । त्यसो हुँदा सबै भन्दा बढी शब्द संस्कृतबाटै सिधै नेपाली भाषाले लिएको कुरामा कुनै आश्चर्य छैन । यिनै शब्दहरू परिवर्तन नभै जस्ताको तस्तै नेपाली भाषामा आएका छन्, ती सबै तत्सम हुन् । 'तत्सम' को अर्थ हो 'ऊ जस्तै' । यो भनाइबाट के प्रस्ट हुन्छ भने 'संस्कृत र अरु भाषाबाट रूप एवं अर्थमा कुनै परिवर्तन नभै जस्ताको तस्तै नेपाली भाषामा प्रयोग हुन आउने शब्दहरूलाई तत्सम भनिन्छ' । नेपालीमा प्रयोग भएका 'तत्सम' शब्दहरूमा संस्कृतको 'म्' र 'विसर्ग' अरबी फारसीको तलको थोप्लो र अंग्रेजीको खुट्टा काटिने क्रम लोप भए पनि ती 'तत्सम' कै महलभित्र पर्दछन् ।

(३)

विभिन्न भाषावाट आएका केही 'तत्सम' शब्दहरू :—

संस्कृतः—अन्न, आकाश, अवकाश, ईश्वर, ईश, अधीश, अंश, आत्मा, उद्योग, उपनिवेश, अञ्जलाधीश, तप, कुशल, कुश, निर्णय, गज, पाठ, पाठशाला, जगत, राजा, लोभ, विद्वान, शिक्षा, सूर्य, शनि, शुक्र, बुध, सोम, मंगल, गुरु, आषाढ, पौष, श्रावण, भाद्र, आश्विन, मार्ग, शक्ति, शिव, विष्णु, वराह, कवि, नेत्र, जल, जलधि, समुद्र, नक्षत्र, तारापुञ्ज, तारामण्डल, अश्रु, आश्रय, आश्चर्य, किरण, चूर्ण, नग्न, निद्रा, पक्षी, पक्ष, पत्र, बाहु, बल, बिन्दु, बन्धु, मस्तक, मस्तिष्क, मुख, मूर्ति, बन्ध्या, वर, वार्ता, विभूति, सर्प, सौभाग्य, शील, शीत, शीतल, सूत्र, स्वर, नव, गुण, भाषा, सामाजिक, ग्राहक, ग्राहिका वादक, वाचक, नर्तक, पाठक, लेखिका, लेखक, दशिका, पोषक, कृपालु, बुद्धि, स्वयम्, अतः, गङ्गा, भजन, हरि, दान, नन्दन, शोषक, शोषित, वदन, भूषण, स्मरण; पवन, श्रवण, रमण, चरण, रावण, राम, आदरणीय, केन्द्रीय विचारणीय, रमणीय, श्रवणीय, स्थानीय, माननीय, पूजनीय, त्यागी, द्वेषी, भोगी, भिक्षुक, भविष्य, वक्तव्य, ज्ञातव्य, कर्तव्य, मति, कृति, श्रुति, स्मृति, रति, ख्याति, क्षति, मुक्ति, गीति; नीति, शान्ति, स्थिति, मनुष्य, राष्ट्रीय, तपस्वी, मायावी, मायावान्, श्रीमान्, श्रीमति, गरिमा, दुःखी, सुखी, धनी, ज्ञानी, अरूणिमा, जनता, बन्धुत्व इत्यादि ।

प्राकृतः—कालो, गोरो, लट्ठी, दही, को, पच्छिम, घर, गहिरो, बहिरो, छुरी, घड़ी, जो, सो, डोला, खीर, जाइ, भाइ, हुरी, सिगार इत्यादि ।

अरबीः—अखबार, अखितयार, अमन, अमानत, अमीर, असर, आखिर, आदत, आसामी, इजाजत, इज्जत, इनकार, इन्साफ, इमान, इमारत, इलाका, इलाज, इसारा, कदम, कदर, कसम, कसरत, कसुर, किमत, किताब, कुर्सी, खबर, खराब, खतम, गरीब, गायब, गैर, जवाब, जहाज, जासूस, जुलुस, तकदीर, तकिया, तलब, तरफ, तमाम, तमासा,

(४)

तारेख, दलाल, दिमाग, दुनियाँ, दोकान, दौलत, नतिजा, नगद, नकल, नसा, अदालत, काजी, हाजिर इत्यादि ।

फारसी :—अन्दाज, जमीन, कारवार, जहान, लश्कर, शहर, खर्च, खूब, खून, गर्दन, रोजगार, सवार, सरदार, सरकार, नादान, दुरुस्त, शिकार, इत्यादि ।

उर्दू :—इनाम, जहर, जामा, जिम्मा, जिरह, तजुमा, तारिफ, दफा दाखिल, दरखास्त, पेशा, फजूल, माफ, नजराना, निशाना, हैजा, इत्यादि ।

अंग्रेजी :—कोट, कार, टेलिफोन, रेडियो, सोडा, होल्डर, फेल, इञ्च, फोटो, मीटर, ड्राइभर, नर्स, पास, फुट, चैक, रबर, वम, बैंक, क्लिप, प्लेग, मास्टर, बिल, पाइप, डाइरेक्टर, फाउन्डर, मेम्बर, वेञ्च, स्टेशन इत्यादि ।

हिन्दी :—अठनी, कच्चा, कन्जुस, खद्दर, गद्दी, जोडा, कट्टर, अगुवा, इत्यादि ।

अन्य भारतीय भाषावाट :—तीज, चौक (गुजराती), तिहार (पंजाबी), खिचडी (कुमाउनी), छोरा, छोरी, भयो (भोजपुरी); काका, तरुनो, निको भतिजा, भंटा, साला (मैथिली) इत्यादि ।

अन्य भाषावाट :- अलकन्ना, कमेज, फाल्टु, गमला, कर्नेल, फेटा, वटुको, बुजे, पल्टन, लिलाम (पोर्तुगाली), कुपन (फ्रान्सेली), पिपा (ल्याटिन), गलेचा, तोप; लाश (तुर्की) इत्यादि ।

नेपालभित्र बोलिने भाषाहरूवाट :—खापा, चाकु, झ्याल, ढोका, पसल; पाचुके, भैजु, पुनचा, सिन्की (नेवारी), खम्वा, घ्याङ, घ्यावा, च्याङरा, जिम्बू, झुमा, दोचा, पाखी, वख्खु, राडी, लामा (भोटे), आले, गुरुङ, जाँड, तामाङ, मगर, रक्सी, हिजो, लाप्चे, (मगराँती), मस्याङ्दी, गादी, खुर्पा, घले, थुम्से, रोदी (गुरुङ), घिसिङ, डम्फू,

(५)

च्याङ्वा (तामाङ), खम्बू, चाम्लिङ, मुन्धुम, याक्थुम्बा, लिम्बू (किराती) इत्यादि ।

टिप्पणी :—नेपाली भाषामा माथि उल्लेख गरिएभन्दा अरू भाषा-बाट पनि शब्दहरू आएका हुन सक्छन्, तर तिनको खास स्रोत पत्ता नभएका शब्दहरू नेपालीमा ज्यादै घुलमिल भएर आफ्नै ठेठ शब्द जस्ता पनि लाग्न सक्ने हुनाले तिनीहरूलाई ठेठ शब्द नै मानेमा कुनै आपत्ति नपर्ने म अनुभव गर्छु । अर्को कुरा माथिकै शब्दहरू पनि कुनै-कुनै व्याकरणमा अर्कै भाषामा उल्लेख गरेको समेत पाइन्छ । जुन यो भाषा-बाट आएका भनेर माथि स्रोत देखाइएको छ ।

२—तद्भव शब्दहरू :—

“संस्कृत र अरू भाषाबाट नेपाली भाषामा आउँदा ध्वनिमा या रूपमा केही परिवर्तन भएर आउने शब्दहरूलाई “तद्भव शब्द” भन्ने गरिएको छ ।” तद्भवको शाब्दिक अर्थ हो—त्यसबाट भएको । भाषा विज्ञानको हेराइमा यह किस्मको रूप परिवर्तनलाई शाब्दिक विकास पनि मानिन्छ । जटिलताबाट सरलतातिर अग्रसर हुनु नैसर्गिक (प्राकृतिक) नियम हो । यो नियम भाषा विज्ञानको क्षेत्रमा ज्यादै नै प्रचलित छ । नेपाली जनजिन्नोले त झन् शब्दहरूलाई विघ्नै सजिल्याउँछ । भाषाशास्त्रीहरूले शब्दहरूलाई निजी पार्ने सिलसिलामा ‘तद्भव’ शब्दहरूको ठूलो हात हुन्छ भन्ने मान्दछन् । यही प्रक्रिया नेपाली भाषामा ठूलो महत्वपूर्ण विशेषता बन्न पुगेको छ भन्ने कुरामा विवाद छैन ।

विभिन्न भाषाबाट आएका केही तद्भव शब्दहरू :—

संस्कृत :—अश्रु—(तत्सम) (तद्भव) आँसु, आकाश-अकास; आषाढ-असार, कर्ण-कान, काष्ठ-काठ, कीट-कीरो, ग्राम-गाउँ, चैत्र-चैत, छत्र-छाता, जेष्ठ-जेठो, तिक्त-तीतो, तीक्ष्ण-तीखो, दन्त-दाँत, दाडिम-

(६)

दारिम, दिवस-दिउंसो, दूर्वा-दूर्वो, धूलि-धूलो, नायक-नाइके, नासिका-
नाक, पञ्च-पाँच, पत्र-पात, पानीयम्-पानो, वाटिका-बारी, भूमि-भुइं,
मत्स्य-माछो, मयूर-मुजुर, रक्त-रगत, रातो, रात्रि-राति, लक्षण-
लच्छिन, रिक्त-रित्तो, रूक्ष-रूखो, श्वास-सास, सूर्य-सूर्जे, स्थान-थान,
स्थूल-ठूलो, स्पष्ट-प्रस्ट, हंस-हाँस, हस्त-हात, श्रावण-साउन, हिम-हिउँ,
गुण-गुन, साधारण-साधारन, क्षण-छिन, नारायण-नारान, यज्ञ-जग्गे,
युधिष्ठिर-जुधिष्ठिर, युद्ध-जुद्ध, वन-वन, वर्षा-वर्खा, वानर-बाँदर,
आश्विन-असोज, शोक-शोक, नाश-नास, पौष-पुस, पक्षि-पञ्छी इत्यादि ।

प्राकृत :—उण्ण-ऊन, कीडो-कीरो, गहरो-गहिरो, घम्मो-घाम,
छावओ-छाउरो, जोवणम्-जोवन, टोक्कणम्-ट्वाक, वहिणी-बहिनी,
मइलो-मैलो, मिट्ठी-मीठो, रूखो-रूखो, बट्ठ-बटुको, बुज्जण-बुजो,
सिङ्गम-सीङ, हालदा-हलेदो, हिरो-हिरा, सत्तु-सातु, हत्थ-हाथ
इत्यादि ।

अरबी :—आईन-ऐन, इल्म-इलम, किला-किल्ला, किस्त-किस्ता,
गैर-गयल, जाहिर-जाहेर, जवाफ-जवाफ, जव्त-जपत, फक-फरक, फिक्र-
फिक्रो, मिजाज-मिजास, हवा-हावा, जिल्द-जिल्ला, तफसील-तपसील
इत्यादि ।

फारसी :—आचार-अचार, चिलम-चिलिम, आमदनी-आम्दानी,
कवायद-कवाज, गर्म-गर्मी, गुलाब-गुलाफ, चालाक-चलाख, नौकर-
नोकर, फानूस-पानस, पायजमा-पाइजामा, बाजार-बजार, शामिल-
सामेल, सितार-सितारा इत्यादि ।

उर्दू :—जगह-जग्गा, तैनात-तैनाथ, जुलाब-जुलाफ, बिचारा-बिचरा,
फायदा-फाइदा, हफता-हफ्ता इत्यादि ।

अंग्रेजी :—इयलिङ-यालिङ, क्याप्टेन-कप्तान, गोडाउन-गोदाम,
जनरल-जर्नेल, टिकेट-टिकट, डक्टर-डाक्टर, थिएटर-ठेटर, परेड-परेट,

(७)

कालेज-कलेज, वक्स-वाकस, ब्रश-बुरुस, मिनिट-मिनेट, ल्याम्प लम्पा (बत्ती), वेष्टकोट-इष्टकोट, सिमेन्ट-सिमन्टी, हस्पिटल-अस्पताल इत्यादि ।

हिन्दी :—अचम्भा-अचम्मा, कपड्डी-कपर्दी, घुडकी-घुर्की, झ्यापड-झ्यापट, ठोकर-ठक्कर, कटवास-कटवाँस, कचोरा-कचौरा इत्यादि ।

अन्य भारतीय भाषाबाट :—इलेंची-अलेंची, (पंजाबी) अनोठा-अनौठा (मराठी) गहम्-गहुँ (बिहारी), गाम्छा-गम्छा, चौतारा-चौतारो (बंगाली), पैन-पैनी (मैथिली) इत्यादि ।

अन्य भाषाबाट :—आलमारि-आलमारी, टावेको-तमाखु, बाल्डे-बाल्टिन (पोर्तुगाली), काटुँस-कार्तोस (फ्रान्सेली), कैची-केंची, चक्काक-चकमक (तुर्कीली) इत्यादि ।

नेपालभित्र बोलिने भाषाबाट :—कासी-कौसी, गुन्द्र-गुद्रुक, ज्याम-ज्यावल, डंकमि-डकमी, नेवा-नेवार, तुकी-टुकी, फुसा-फोसा; बुइंग-बुइंगल, मक-कमल, सुकु-सुकुल, सिकमो-सिकमी (नेवारी) इत्यादि ।

नेपाली भाषामा यस्ता शब्दहरू पनि पाइन्छन् जुन सिधै संस्कृतबाट नआएर प्राकृत हुँदै नेपालीमा आएका छन् ।

संस्कृतबाट प्राकृत हुँदै आएका केही शब्दहरू :—

संस्कृत	प्राकृत	नेपाली	संस्कृत	प्राकृत	नेपाली
अग्नि	अग्नी	आगो	अद्य	अज्ज	आज
गंभीर	गहरो	गहिरो	घृतम	घिअ	घिउ
चतुर्दश	चउद्दह	चौध	तैलम्	तेल्ल	तेल
दुग्ध	दुद्ध	दूध	वृद्ध	बूड्ढो	बूढो
विद्युत्	विज्जु	बिजुली	सप्त	सत्त	सात
स्तम्भ	थम्म	थाम	हस्त	हस्थ	हात

इत्यादि ।

(८)

संस्कृत तत्सम धातुहरू :—खेल्-खेल्छ (खेलति), चर्-चर्छ (चरति), जप्-जप्छ (जपति), रच्-रच्छ (रचयति), मिल्-मिल्छ (मिलति), खन्-खन्छ (खनति), फल्-फल्छ (फलति), पच्-पच्छ (पचति), मान्-मान्छ (मानति) घुर्-घुर्छ (घुरति) इत्यादि ।

संस्कृत तद्भव धातुहरू :—कम्प→काँप्-काँप्छ (कम्पते), दा→दि-दिन्छ (ददाति), भग्→भन्-भन्छ (भणति), वह→वह-वहन्छ (वहति), हस्→हाँस्-हाँस्छ (हसति), गग्→गन्-गन्छ (गणयति), भञ्ज→भाँच्-भाँच्छ (भनक्ति), शिक्ष→सिक्-सिक्छ (शिक्षते) इत्यादि ।

प्राकृत तत्सम धातुहरू :—खा—खान्छ (खाइ), छोड्—छोड्छ (छोडइ), झर्—झर्छ (झरइ), फुट्—फुट्छ (फुटइ), मल्—मल्छ (मलइ), तर्—तर्छ (तरइ), घस्—घस्छ (घसइ), चड्—चड्छ (चडइ), पोस्—पोस्छ (पोसइ), छोड्—छोड्छ (छोडइ), हरू—हर्छ (हरइ) इत्यादि ।

प्राकृत तद्भव धातुहरू :—उट्ठी→उठ्—उठ्छ (उठ्ठ), जाग→जान्—जान्छ (जाणइ), पड→पर्—पर्छ (पडइ), हो→हु—हुन्छ (होइ), धा→धाउ—धाउँछ (धाइ), बड्ठ→बड्—बड्छ (बड्ठइ), उगवाड→उघार्—उवाछ (उगवाडइ), थुक→थुक—थुकछ (थुकइ), लग→लाग्—लागछ (लगइ) चख→चाख्—चाखछ (चखइ), सुण→मुन्—मुन्छ (सुणइ) इत्यादि ।

नोट :—माथि कोष्टकमित्र दिएका शब्दहरू संस्कृत र प्राकृत हुन् र तद्भवमा संस्कृत एवं प्राकृत धातु पछि (→) यस्तो चिन्ह दिइएको छ ।

३—ठेड (झर्ने) शब्दहरू :—संस्कृत सहित अरु भाषावाट आएका तत्सम र तद्भव शब्दहरू बाहेक उत्पत्ति पत्ता लगाउन नसकि-एका तर नेपाली भाषामा प्रयोग हुँदै आएका शब्दहरू समेत अरु सबै

(६)

शब्दहरू ठेड नेपाली शब्द हुन् । यसको अर्को नाम झर्ने नेपाली भनेर केही भाषाविद्हरूले नामकरण गरेका छन् । झर्ने भन्नाले नेपाली भाषामा मात्र प्रयोग हुने शब्दलाई सम्झनु पर्छ । अतः ठेड वा झर्ने शब्दहरूलाई खास नेपाली शब्द भन्नुपर्छ । संसारका कुनै पनि भाषामा अपना मात्रै शब्द नहुने कुरा भाषा विज्ञानको अध्ययन गरी हेरेमा प्रस्ट हुने कुरा हो । यो भाषा विज्ञानको कार्य क्षेत्रभित्र नेपाली भाषा पनि पर्दछ । नेपाली भाषामा ठेड वा झर्ने शब्दहरू—नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, अव्यय र अनुकरणात्मक शब्दका रूपमा विकसित छन् ।

नाम :—खुकुरी, डोको, नाम्लो, मेला, फर्सी, खसी, कन्सरी, झन्झट, खुर्पा, कटहर, बेलौती, बन्चरं, दहिलो, कटुस, चिलाउने, पाखुरी (पाखी), कालीकाट (सेतोकाट), दमौरो, मल्लातो, औसेलु, काफल, फोर्से, भीर, खोल्सो, लौसी, टोपी, गहत, बोडी, मैनाली, ढकाल, न्यौपाने, पौडेल, वाग्ले, अधिकारी, भट्टराई, फेवाताल, सगरमाथा, हिमचुली इत्यादि । ✓

सर्वनाम :—म, हामी, तँ, तिमी, त्यो, तिनी, यो, यिनी, उ, उनी, यी, ती, ऊ, त्यहाँको, यहाँको, वहाँको, तपाईं, आफू, यसको, कसको, जसको, कस्तो, यस्तो, जस्तो, कस्तै, यस्तै, जस्तै, आफ्नो, अपना, आफू, मैले, तिमिले, त्यसले, यसले, उसले, वहाँले, यहाँले, तपाईंले, तपाईंलाई, हामीलाई, तिमिलाई, इत्यादि ।

विशेषण—राम्रो, नराम्रो, धेरै, थोरै, जुम्सो, लोतिखोरे, धमिलो, सङ्ग्लो, अमिलो, नुनिलो, गठिलो, बर्मेली, स्याङ्ग जाली, घमाइलो, रसाइलो इत्यादि ।

क्रिया :—काँप्नु, खानु, खस्नु, छस्नु, गाल्नु, कोट्याउनु, घोल्नु, घोट्लिनु, घेरिनु, चिर्नु, चिथोर्नु, जानु, जाग्न, पर्नु, ढाँट्नु, तान्नु, तर्नु,

(१०)

धाप्नु, दिनु, धान्नु, नाग्न, पाल्नु, पस्नु, पस्कनु, फाद्नु, फानु, वस्नु, वाङ्नु, वल्नु, वाँध्नु, भाग्न, भगाउनु, भाँच्नु, माल्नु, मात्तिनु, मानु, मनुं, रेद्नु, लाग्नु, वाक्नु, हाँस्तिनु इत्यादि ।

अव्ययः- अनि, कि, किनभने, तल, माथि, मुन्तिर, तर, र, पनि, तिर, हिजो, आज, भोलि, पर्सि, भुरं, कुरं, अबेर, उता, छिटो, विछट्ट, भित्र, बाहिर, अवि, पछि, नत्र, आमै, बावै, कठै, छिःछिः, नेर, निम्ति, तर्फ इत्यादि ।

अनुकरणात्मक :- किट्क्क, कुट्क्क, कुक्कुक्क, पिलपिल, दनदन, ह्वाह्वारि, चुट्ट, किट्ट, लुत्त, फुत्त, काका, छर्छर, हर्हर, ट्वाल्ल, घुप्लुक्क, तनक्क, फनक्क, हसक्क, भसक्क, मसक्क, मुसुक्क, लसक्क, किसिक्क, गजक्क, टुप्लुक्क, इत्यादि ।

टिप्पणी १—नेपाली भाषाको शब्द भण्डार वारे चर्चा गर्दा चर्चा गरिएका ग्रन्थहरूमा मौलिक र आगन्तुक तथा तत्सम र तद्भव शब्दको प्रयोग बेग्लै अर्थमा गरिएको पाइएको छ । यस सम्बन्धमा संस्कृतबाट या संस्कृत प्राकृत र अपभ्रंश हुँदै सिधै यथावत रूपमा वा परिवर्तित भएर आएका शब्दहरूलाई पनि आगन्तुक र संस्कृत स्रोत वाहेक अन्य स्रोतबाट जस्ताको तस्तै या परिवर्तित भएर आएका शब्दहरूलाई आगन्तुक शब्द भनी तिनका पनि तत्सम र तद्भव भेद गरेका छन् । कतिपय विद्वानहरूले भने संस्कृत र प्राकृतबाट आएका अपरिवर्तित र परिवर्तित शब्दलाई नेपाली भाषाले पैतृक सम्पत्तिको रूपमा उत्तराधिकारका क्रममा प्राप्त भएकाले मौलिक शब्द मानी तिनै मौलिक शब्दको मात्र तत्सम र तद्भव भेद गर्दै यी वाहेक अन्य स्रोतबाट आएका शब्दलाई आगन्तुक शब्द भनी तिनोहरूको तत्सम र तद्भव भेद देखाएका छैनन् ।

तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दहरूको वारेमा कुनै ठोस सर्वमान्य सिद्धान्त नभएकाले २०३५ सालमा अनिवार्य नेपाली विषय पढाउने

शिक्षकहरूको कार्यशाला गोष्ठीमा स्रोतका दृष्टिले नेपाली शब्दहरूको वर्गीकरण मौलिक र आगन्तुक दुई भागमा गरी संस्कृत र प्राकृतबाट आएको शब्दलाई मौलिक अन्तर्गत राखी तत्सम र तद्भवको रूपमा लिने, यो बाहेक अरु स्रोतबाट आएका शब्दलाई आगन्तुकको महलमा राखी यथावतमा परिवर्तित स्थिति अनुसार अविकृत र विकृत दुई भेद गर्ने भन्ने मानिएको छ । कतिपय ग्रन्थहरूमा देश्य वा देशज जुन व्युत्पत्ति पत्ता नलागेका शब्दहरू छन्, तिनीलाई मौलिक वा आगन्तुक दुवै प्रकारका शब्द हुन सक्ने भएकाले सामान्य शैक्षिक व्यवहारमा यस प्रकारको वर्गीकरण नगर्ने, तर सैद्धान्तिक सम्भावनाका दृष्टिले मौलिक शब्द कातत्सम, तद्भव र देश्य तीन वर्ग स्वीकार्ने भनिएको छ ।

उपयुक्त आधारमा शब्दहरू स्रोतका दृष्टिले यसरी देखाउन सकिन्छ । जस्तै :—

१—मौलिक :—

क—तत्सम → आकाश, कृष्ण, श्रावण, पौष इत्यादि ।

ख—तद्भव → हात, अकास, ऊन, बहिनी, पुस, भदौ इत्यादि ।

२—आगन्तुक :—

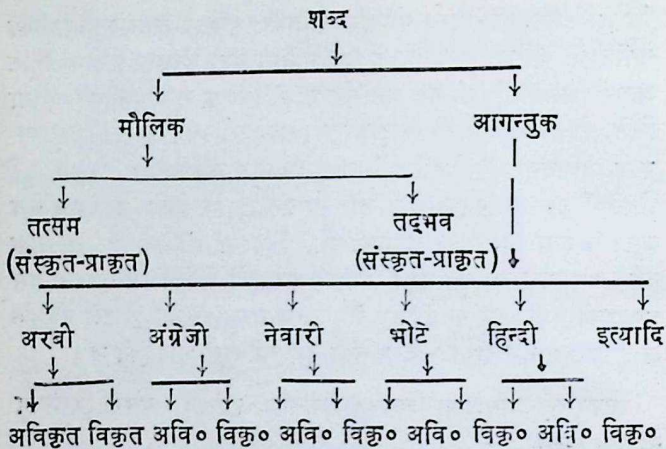
क—अविकृत— कोट, खैनी, रकेट, कार, किताब इत्यादि ।

ख—विकृत— अस्पताल, हजुर, लालटिन, इस्त्री इत्यादि ।

माथिको टिप्पणीको आधारमा नेपाली भाषाको उत्पत्तिको आधार यसरी देखाउन सकिन्छ ।

संस्कृत-प्राकृत बाहेक अरु भाषाबाट आएका शब्दहरू 'तत्सम' र 'तद्भव' हुँदैनन् । तिनीहरूलाई आगन्तुक नै भनिनु पर्छ ।

(१२)

भनिन्छ" । अक्षरलाई वणं पनि भन्छन् । शब्द अव्युत्पन्न र व्युत्पन्न दुवै प्रकारका हुन्छन् । भाषिक दृष्टिले हेर्दा पद र शब्दलाई एउटै अर्थमा लिन सकिन्छ तापनि पहिले यी दुवै शब्दलाई व्याकरणकारहरूले भिन्नै मानी विवेचना गरेको पाइन्छ, तर त्यो धारणा अब स्वीकार्य छैन । त्यसैले यहाँ पद र शब्दलाई एउटै अर्थमा लिइएको छ ।

जस्तै—म, छ, कलम, मन, पाठशाला आदि सार्थक शब्द हुन्, भने, मछ, लाख, जस्ता शब्द भएर पनि केही अर्थ नबुझिने भएकाले यी निरर्थक शब्द मानिन्छन् । भाषामा निरर्थक शब्दको केही महत्त्व हुँदैन र सार्थक शब्दको मात्र महत्त्व हुने हुँदा यहाँ त्यसकै बारेमा चर्चा गरिने छ ।

मोटामोटी रूपमा शब्द दुई प्रकारका हुन्छन्—१. विकारी र २. अविकारी । जुन शब्दमा विकार (परिवर्तन) आउँछ ती विकारी र जसको रूपमा विकार आउँदैन ती अविकारी हुन् । नेपाली भाषामा पद-विचारसम्बन्धी जानकारी गर्ने सिलसिलामा आधार पद (अव्युत्पन्न-ती शब्द र धातु दुवै हुन्छन्) नै विभिन्न प्रकारका आधारपदहरू विभिन्न तरिकाले व्युत्पन्न (उपसर्ग, परसर्ग, समास, द्वित्व आदि) शब्दका रूपमा आउने वा प्रयोग हुने शब्दहरू नै पदविचार हो भन्ने कुरा बुझिन्छ । यो कुरामा सबैजसो व्याकरणकारहरू सहमत भएर पनि नेपाली भाषाको शब्दहरू वा पदहरूको वर्गीकरण गर्ने कुरामा एकमत छैनन् । त्यसैले दुई (विकारी र अविकारी) तीन (नामिक, क्रिया र अव्यय), पाँच (नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया र अव्यय), आठ (नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, क्रियायोगी, नामयोगी, संयोजक र विस्मयादि बोधक), नौ (निपात समेत अर्थात्—नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, क्रियायोगी, नामयोगी, संयोजक, विस्मयादि बोधक र निपात) भागमा बाँडेको पाइएको छ ।

माथिको विभाजनलाई सरसति हेर्दा शाब्दिक र सांख्यिक विभिन्नता

(१४)

मात्र देखिएको, तर विषय प्रतिपादनमा कुनै भिन्नता नदेखिएको हुनाले समयसापेक्षित पदको वर्गीकरण 'कामको आधारमा शब्द (पद)' भन्न उचित हुनेछे । अतः अब तल त्यसको बारेमा चर्चा गरौं त ।

नेपाली भाषामा कामको आधारमा शब्दहरू निम्नलिखित पाँच प्रकारका छन् ।

१. नाम :—

नेपाली भाषामा नाम तीन प्रकारका छन्, जुन तल प्रस्तुत गरिंदै छन्—

(क) जातिवाचक नाम—'कुनै वस्तु या जातिलाई नकिटी समूहको बोध गराउने शब्दहरू जातिवाचक नाम हुन्' । यसको अर्को नाम सामान्य नाम हो, जस्तै—

मानिस, गाई, घर, कलम, पुस्तक, सेना, सुन, चाँदी, घोडा, नेपाली इत्यादि ।

(ख) व्यक्तिवाचक नाम—'कुनै वस्तु, ठाउँ, आदिलाई किटेर भनिने शब्दहरू व्यक्तिवाचक नाम अन्तर्गत पर्दछन्' । यसलाई विशेष नाम पनि भनिन्छ । जस्तै—

सगरमाथा, पोखरा, स्याङ्जा, लाल बहादुर, भानुभक्त आचार्य, असार, मुङ्सिर इत्यादि ।

(ग) भाववाचक संज्ञा—जुन शब्दहरूले भाव, गुण या अवस्था बुझाउँछन् र जसलाई प्रायः सुँघ्नु, छुनु र देख्न सकिँदैन, ती शब्दहरू भाववाचक नामका महलमा पर्दछन् । जस्तै—

लेखाइ, पढाइ, दया, माया, सेतोपना, सुन्दरता, बुद्धिमान्, धनवान्, व्यक्तित्ववान् इत्यादि ।

टिप्पणी—केही व्याकरणकारहरूले नामलाई द्रव्यवाचक र समूह-

(१५)

वाचक गरी पाँच भागमा बाँडेका पनि छन्, तर यी दुवै नाम सामान्य वा जातिवाचक नाम भित्रै समावेश गर्न सकिने हुँदा यहाँ तिनको बारेमा चर्चा गरिएन ।

२. सर्वनाम—

“नामको साटो प्रयोग हुन आउने शब्दलाई सर्वनाम भनिन्छ ।” यसलाई सट्टेनाम पनि भन्दछन् । सर्वनाम—नाम र नामस्थानिकको पुनरावृत्ति हटाउन पूर्वापर सम्बन्धले गर्दा तिनीहरूको सट्टामा आउने शब्द हो । यसको सम्बोधन हुँदैन । जस्तै—म, हामी, तँ, तिमी, को, जो, त्यो, यो इत्यादि ।

नेपाली भाषामा सर्वनाम निम्नलिखित छन्, जसलाई तल प्रस्तुत गरिंदैछ ।

(क) पुरुषवाचक सर्वनाम—“पुरुष वा स्त्री बुझिने शब्दलाई पुरुष-वाचक सर्वनाम भनिन्छ ।” यो तीन प्रकारको छ ।

१. प्रथम पुरुष (उत्तम पुरुष)—“पुरुष वा स्त्री बुझिने शब्दलाई पुरुषवाचक सर्वनाम भनिन्छ” । जस्तै—म, हामी ।

२. मध्यम पुरुष—“जोसँग कुरा गरिन्छ, त्यसलाई मध्यम पुरुष भनिन्छ” जस्तै—तँ, तिमी, तपाईं, यहाँ, वहाँ ।

३. अन्य पुरुष (प्रथम पुरुष)—“जसको बारेमा कुरा भैरहेको छ, त्यसलाई अन्य पुरुष वाचक सर्वनाम भनिन्छ” । जस्तै—त्यो, यो, उ, तिनी, यिनी, उनी, ऊ, ती, यी ।

(ख) दर्शक सर्वनाम (निश्चयवाचक सर्वनाम)—“कुनै व्यक्ति वा वस्तुलाई जुन शब्दले तोकेर देखाउँछ, त्यसलाई दर्शक सर्वनाम भनिन्छ” । जस्तै—त्यो, यो, उ, तिनी, यिनी, उनी, ती, यी, ऊ ।

(ग) अनिश्चय वाचक सर्वनाम—“कुनै वस्तु वा व्यक्तिलाई तोकेर

(१६)

देखाउन नसकेमा, त्यस्ता शब्दहरू अनिश्चयवाचक सर्वनाम अन्तर्गत पर्दछन् । जस्तै—केही, कोही, कतै, कुनै, जोसुकै, सब, जो आदि ।

(घ) प्रश्नवाचक सर्वनाम—‘जुन सर्वनाम शब्दहरूद्वारा प्रश्न गरेको बुझिन्छ, तिनीहरू प्रश्नवाचक सर्वनाम हुन्’ । जस्तै—को, के, कुन, कैले, कसले, कसलाई आदि ।

(ङ) सम्बन्धवाचक सर्वनाम—‘कुनै दुई वाक्यको सम्बन्ध छ भन्ने देखाउने शब्दलाई नै सम्बन्धवाचक सर्वनाम भनिन्छ’ । जस्तै—जो, जे, जुन, जस इत्यादि ।

(च) निजवाचक सर्वनाम—‘कर्ताको सँगसँगै आउने शब्दलाई निजवाचक सर्वनाम भनिन्छ’ । यसको अर्को नाम आत्मबोधक सर्वनाम पनि हो । त्यो शब्द ‘आफू’ हो । यसका रूप-आफू, आफैँ, आपनो, आदि वन्न सक्तछन् ।

टिप्पणी—धेरैजसो व्याकरणकारहरूले ‘मानबोधक या आदरार्थी सर्वनाम भनी विश्लेषण गरेका छन्, तर ‘मानबोधक या आदरार्थी सर्वनाम’ लाई ‘पुरुषवाचक सर्वनामको ‘अन्य पुरुष’ अन्तर्गत समावेश गर्न सकिने हुँदा यहाँ छुट्टै प्रस्तुत गरिएन ।

३. विशेषण--

‘नाम’ सर्वनाम र क्रियाको गुणदोष या अवस्था, किसिम आदि विशेष कुरा बुझाउने शब्दहरूलाई विशेषण भनिन्छ । नेपाली भाषामा यसका चार भाग छन् ।

(क) गुणवाचक विशेषण—‘पदार्थ (वस्तु) को केही गुण बुझाउने शब्दहरू गुणवाचक विशेषण अन्तर्गत पर्दछन्’ । जस्तै—

गुलियो, तीतो, मीठो, रातो, सेतो, पहेँलो, कालो, असल, कमसल, राम्रो, नराम्रो, जेहेन्दार, नेपाली, जर्मनी, अमेरीकी, रुसी, भारतीय,

चीनियाँ, डोके, नाम्ले, मोटो, दुब्लो, पातलो, बाक्लो, अग्लो, होचो इत्यादि ।

(ख) संख्यावाचक विशेषण—‘हरेक पदार्थको संख्या या गिन्तीको बोध गराउने शब्दहरू संख्यावाचक विशेषण हुन्’ । जस्तै—

एक, दुई, तीन, चार, पाँच, छ, सात, आठ, नौ, दश, यौटा-एउटा, तेवर, चौवर, बीस, तीस, चालीस, पचास, साठी, सत्तरी, असी; नब्बे, सय, एक हजार, दश हजार, लाख, दश लाख, करोड, अरब, खर्ब, हजारौं, लाखौं, करोडौं, अरबौं, खर्बौं इत्यादि ।

(ग) परिमाणवाचक विशेषण—‘कुनै पनि पदार्थको नाप, तौल वा परिमाण, भार आदिको बोध गराउने ती शब्दहरू परिमाणवाचक विशेषण अन्तर्गत पर्दछन्’ । जस्तै—

यति, उति, धेरै, थोरै, गह्रौं, केही, अलिकति, एक मुरी, एक बिसौली, एक किलो, किलोग्राम इत्यादि ।

(घ) संकेतवाचक (सार्वनामिक) विशेषण—‘नजीक वा टाढाको नामलाई संकेत गरी देखाउने शब्दलाई संकेत वाचक (सर्वनाम) विशेषण भनिन्छ’ । जस्तै—

त्यो, यो, उ, ती, यी, ऊ आदि ।

टिप्पणी—त्यो, यो, उ, ती, यी, ऊ शब्दहरू नामको सट्टामा प्रयोग हुँदा सर्वनाम र पछाडि नाम आउँदा तिनै शब्द संकेतवाचक विशेषण बन्न पुग्छन् । जस्तै—

दशक सर्वनाम	संकेतवाचक विशेषण
त्यो छिटो हिँड्दैन ।	त्यो मान्छे छिटो हिँड्दैन ।
यो भर्खर आयो ।	यो भाइ भर्खर आयो ।
ऊ जाँदै छ ।	ऊ मान्छे जाँदैछ, इत्यादि ।

(१८)

विशेषणका अवस्था—

गुणवाचक र परिमाणवाचक विशेषणले तीन अवस्थामा रहेर नाम
बादिको गुण जाहेर गर्छन् ।

पहिलो—सामान्य अवस्था । जस्तै—

फूल राम्रो छ । कोइली चह्व हुन्छ, इत्यादि ।

दोस्रो—तुलनात्मक अवस्था । जस्तै—

पातभन्दा फूल राम्रो छ । कागभन्दा कोइली चह्व हुन्छ, इत्यादि ।

तेस्रो—विशेष अवस्था । जस्तै—

फूल सबैभन्दा राम्रो छ । कोइली सबैभन्दा चह्व हुन्छ, इत्यादि ।

४. क्रिया—

क्रियाको बारेमा चर्चा गर्नुभन्दा पहिले यसको भाषिक क्षेत्रमा व्याकरणिक हिसाबले के-कस्तो महत्व छ, त्यसबारे सानो चर्चा गरौं । वाक्यमा क्रियाको सर्वोपरि स्थान हुन्छ । वाक्यमा कारकले शासन गर्छ भने त्यो कारक पनि क्रियाकै अधीनमा रहन्छ । वाक्यमा क्रिया केन्द्रीय तत्वका रूपमा रहने हुनाले अन्य तत्वहरू त्यसैद्वारा निर्धारित हुन्छन् । जस्तै—‘कमलले छोरालाई पढायो’ । यस वाक्यमा ‘पढायो’ क्रिया केन्द्रीय तत्वका रूपमा रहेको छ र यसै क्रियापदले कर्ता (कमलले) र कर्म (छोरालाई) लाई निर्धारित गरेको छ । यसरी क्रिया भन्नाले कार्य, स्थिति, प्रक्रिया, घटना आदिसित सम्बन्धित कार्य व्यापार बुझिन्छ । जस्तै—राम भात खान्छ (कार्य) । राम घरमा छ (स्थिति) । भात पाक्यो (प्रक्रिया) । श्याम मारियो (घटना) इत्यादि ।

क्रिया शब्द विभिन्न तात्पर्यको रूपमा भएको पाउँछौं । यस सन्दर्भमा क्रियाका साथै धातु र क्रियापद तथा अन्य कतिपय शब्दहरूको चर्चा पनि प्रासङ्गिक हुनु स्वतः सिद्ध छ ।

(१९)

१—‘क्रिया’ शब्द भाषिक अध्ययनको सिलसिलामा र प्रचलनमा निम्न तरिकाले प्रचलन भएको हामी पाउँछौं ।

(क) सामान्यतः व्यवहारमा ‘छ, बस्, खा’ आदि धातुहरूलाई समेत कहिलेकाहिं ‘क्रिया’ भन्ने चलन छ ।

(ख) ‘गयो, खान्छ, जान्छ’ आदिलाई समापिका क्रियाको रूपमा प्रयोग गरिन्छ ।

(ग) ‘गरेर, खाएर, गर्न, खाँदा’ जस्ता असमापिका (पूर्वकालिक क्रिया, उत्तरकालिक क्रिया आदि) क्रियालाई समेत कसैले प्याच्च क्रिया भनिदिन्छन् ।

(घ) ‘क्रिया’ पदविभाग अन्तर्गत पर्ने शब्द हो र त्यसकै बारेमा हामी तल चर्चा गर्नेछौं, यसलाई संस्कृत व्याकरणकारहरूले आख्यात भन्न मन पराउँछन् ।

(ङ) धातुबाट ‘कृत्’ आदि प्रत्यय लगाएर असमापिका वा समापिका क्रियाको रूपमा तयार हुनुभन्दा अगाडिको अवस्था ‘गर्, खुवाउ, होचि’ जस्ता आधारपदलाई पनि ‘क्रिया’ भन्ने चलन छ ।

२. धातु भन्नाले ‘गर्नु, खानु’ मूलरूप वा आधारपद ‘गर्, खा’ आदि बुझिन्छ । सामान्यतः ‘कृत्’ वा अन्य प्रत्यय नलागेका आधारपद नै धातु हुन् तापनि नाम = धातुमा भने ‘नाम, विशेषण र अव्यय’ शब्दमा धात्वर्थबोधक प्रत्यय पनि लाग्न सक्छन् । जस्तै—

धात्वर्थबोध प्रत्यय	नामधातु	क्रियापद
नाम—रोग + आउ =	रोगाउ	+ नु = रोगाउनु
विशेषण—पहेँलो + इ =	पहेँलि	+ नु = पहेँलिनु
अव्यय—भिन्न + इ =	भिन्नि	+ नु = भिन्निनु इत्यादि

क्रियालाई विविध कोणबाट व्याकरणिक र व्यावहारिक प्रचलन

(२०)

अनुसारको सानो चर्चा पछि यसको परिभाषा यसरी गरिन्छ “कुनै काम हुनु, भएको र हुने कुरा बुझाउने शब्दहरू नै क्रिया हुन्।” यसका सामान्य रूपमा ‘नु’ लाग्दछ। त्यस्ता रूपलाई क्रियार्थक नाम भन्ने पनि चलन छ। जस्तै—

वस्नु, खानु, जानु, लेख्नु, पढ्नु, दिनु, भन्नु इत्यादि। क्रियार्थक नामबाट ‘नु’ झित्ता जति बाँकी रहन्छ ती धातु हुन्। जस्तै—वस्, खा, जा, लेख्, पढ्, दि, भन्, आदि।

नेपाली भाषामा क्रिया दुई प्रकारका छन्—१. पूर्ण र २. अपूर्ण। यो अर्थका हिसाबले गरिएको वर्गीकरण हो।

१—पूर्णक्रिया—पूर्ण मानिएको क्रिया पनि दुई प्रकारको छ। क—सकर्मक र ख—अकर्मक। यो विभाजन प्रचलित व्याकरणअनुसारको मानिन्छ।

(+) क—सकर्मक—मोटामोटी रूपमा वाक्य पूरा गर्नको लागि कर्ता र क्रिया हुनु आवश्यक छ, तर कहिले यो प्रक्रियाद्वारा काम वा वाक्य पूरा हुँदैन भने त्यहीँ कुनै अर्को पदको आवश्यकता पर्दछ। त्यसैले ‘जहाँ कर्ता र क्रिया भएर पनि वाक्य पूरा हुँदैन र अर्को वस्तु या कर्मको आवश्यकता पर्दछ, त्यस्ता क्रियालाई सकर्मक क्रिया भनिन्छ।’ जस्तै—

कुट्नु, खानु, मानु, छानु, दिनु, पढ्छु, भन्नु, लेख्नु, सुन्नु, सक्नु, जानु, राख्नु, भाग्न, छुनु, छोड्नु, जोर्नु, पक्रनु, समात्नु, बनाउनु, छाड्नु, लाग्नु इत्यादि। वाक्यमा—हामीले काम गर्नु पर्छ। मैले भात खाए। रामले गीत गायो। मैले हिमालय देखे, इत्यादि।

(+) ख—अकर्मक—‘कर्ता र क्रियाको मेलबाटै जहाँ वाक्य पूरा हुन्छ, ती अकर्मक क्रिया हुन्’ जस्तै—

आउनु, उठ्नु, उदाउनु, घट्नु, चिलाउनु, चर्कनु, ढल्नु, काम्नु, दुःख्नु, पाक्नु, काट्नु, बढ्नु, बन्नु, भाग्न, मर्नु, मुस्कुराउनु, रहनु,

(२१)

रिसाउनु, रूनु, सप्रनु, सुक्नु, सुत्नु, हांस्तु, हिङ्नु इत्यादि । वाक्यमा—
राम वस्छ । सूर्य उदायो । काफल पाक्यो । हिमाल हांस्यो, इत्यादि ।

टिप्पणी—जुन वाक्यमा कर्ता र क्रिया भएर पनि वाक्य पूरा नभै
'के, कसलाई' भनी प्रश्न गर्दा उत्तर आउने वाक्यहरू र क्रिया सकर्मक
बन्छन् र अरु अकर्मक । जस्तै—नानी भात खान्छ । नानी वस्छ इत्यादि ।

२—अपूर्ण क्रिया—यसका पनि दुई रूप हुन्छन् । क—द्विकर्मक र
ख—पूरकापेक्षी क्रिया ।

(+) क—द्विकर्मक क्रिया—'कतिपय सकर्मक क्रियाहरूले मूल कर्मका
साथै वाक्य पूरा गर्नका लागि अकथित कर्म पनि लिने गर्दछन्, त्यस्ता
क्रियालाई द्विकर्मक क्रिया भनिन्छ' । यो द्विकर्मक क्रिया खास गरी 'दि'
धातु र 'प्रेरणार्थक' धातु प्रयोग भएको वाक्यमा प्रायः प्रयोग हुन्छ ।
यसरी प्रयोग भएका कर्महरू एउटा मुख्य (मूल) र अर्को अकथित (गौण
वा अमुख्य) हुन्छ । जस्तै—

मेले तिमोलाई पुस्तक दिन्छु । आमाले छोरालाई भात खुवाइन् ।
यो वाक्यमा 'पुस्तक र भात' मुख्य कर्म र 'तिमोलाई र छोरालाई'
अकथित (गौण) कर्म हुन् ।

(+) ख—पूरकापेक्षी क्रिया—माथिनै चर्चा गरियो अर्थका हिसाब-
ले क्रियालाई दुई भागमा बाँडियो १. पूर्ण र २. अपूर्ण भनेर । त्यसैले
अकर्मकमा कर्म रहित र सकर्मकमा कर्म सहित क्रियाबाट मात्र कार्य
व्यापार पूरा नबुझिई अर्थ पूरा गर्न अर्को पदको आवश्यकता जहाँ
पढ्छ त्यस्ता क्रियालाई अपूर्ण क्रिया मान्ने सो अर्थ पूरा गर्न वाक्यमा
प्रयोग हुने कर्मभन्दा भिन्दै शब्दहरूलाई पूरकापेक्षी क्रिया भनिन्छ ।
यो व्यवहार सिद्ध व्याकरणको नियम हो । यसरी पूरकापेक्षी क्रियाले
पुकारिने पूरक शब्दलाई अकर्मकमा कर्तृसम्बन्धी पूरक र सकर्मकमा
कर्मसम्बन्धी पूरकको नाम दिइन्छ । जस्तै—

(१२)

राम राम्रो छ । सूर्य रातो छ (अकर्मक) । उनीहरूले रामलाई नेता चुने (सकर्मक) । यी वाक्यहरूमा पैलो र दोस्रो वाक्यका 'राम्रो र रातो' कर्तासँग सम्बन्धित र 'नेता' कर्मसँग सम्बन्धित पूरक शब्दहरू हुन् ।

नेपाली क्रियाको काल—

क्रियाको काल भनेको के हो ?

'क्रियापद भनेको धातुका साथै कर्ता, कर्म, लिङ्ग, वचन र पुरुष तथा काल (समय) बुझाउने प्रत्ययहरूको योग हो ।' क्रिया र क्रियापद भन्ने कुरा एउटै हो । यहाँ क्रियाको अर्थ भन्नु 'धात्वर्थ' फलव्यापार तथा प्रत्ययार्थ—कर्ता, 'कर्म' लिङ्ग, वचन र पुरुष एवं काल नै हो । यो भनाइ-वाट के प्रष्ट हुन्छ भन्ने क्रियामा लागेका प्रत्ययहरूले बुझाउने विभिन्न माथिका कुराहरू मध्ये काल नै मुख्य कुरा हो, किनभने कर्ता र कर्म क्रियाका फल र व्यापारका अधीनमा रहन्छन्, अनि लिङ्ग, वचन र पुरुष पनि कर्ता र कर्मका अधीनमा रहने कुरा हुन् ।

वाक्यमा काल वा समय भन्ने कुरा सामान्य रूपमा अखण्ड वा असीमित छ तापनि वाक्यमा क्रियाकै सन्दर्भमा काललाई विभाजित गर्ने काम गरिन्छ । यथार्थमा भन्ने हो भने क्रियाका कालले वाक्यमा उल्लिखित कार्य, घटना वा अवस्थाको समयलाई सो वाक्य उच्चारण गरेको समयसित गरिन्छ । यसैले काल वाक्यका र सो वाक्यको उच्चारण गरेको समय दुवैलाई एकैसाथ संयोजन (जोड्ने) गर्ने पक्ष हो । यिनै दुई तत्वका आधारमा नै भाषिक कालको निर्धारण हुन्छ । नेपाली भाषामा बितेको, त्यसै बेला र हुने समय (वखत) का आधारमा 'भूत, वर्तमान र भविष्यत्' गरी काललाई मुख्य तीन भागमा बाँडिएको छ ।

१—भूतकाल—'अघिको वा बितिसकेको वखत जनाउने क्रियाको अवस्थालाई भूतकाल भनिन्छ' जस्तै—

(२३)

भएँ, भइस्, भयो, भयीं, भयी, भए, भइन्, भइनस्, भएन, भइन, (स्त्री) भएनी, भएनी, भएनन्, भइन्, भइनन् (स्त्री) इत्यादि । वाक्यमा—म भएँ । तँ भइस् । त्यो भयो । हामीहरू भयीं । तिमीहरू भयी । तिनीहरू भए । म भइन । तँ भइनस् । त्यो भएन । हामीहरू भएनीं । तिमीहरू भएनी । तिनीहरू भएनन् । सीता भइन । सीता भइनन्, इत्यादि ।

२. वर्तमान काल—‘अहिलेको दखत थालिएको तर नसकिएको क्रियाको अवस्थालाई वर्तमान काल भनिन्छ’ । जस्तै—

हुन्छु, हुन्छस्, हुन्छ, हुन्छी, हुन्छौं, हुन्छन्, हुन्छ्यौ, हुन्छिन्, हुन्न, हुँदिन; हुन्नस्, हुँदैनन्, हुँदैन, हुन्नीं, हुँदैनौं, हुन्नौ, हुँदैनौ, हुन्नन्, हुँदैनन्, हुँदिनन् इत्यादि । वाक्यमा—म हुन्छु । हामी हुन्छौं । तँ हुन्छस् । तिमीहरू हुन्छी । तिनीहरू हुन्छन् । तिमी हुन्छ्यौ । तिनी हुन्छिन् । म हुन्न । तँ हुन्नस् । त्यो हुन्न । हामी हुन्नीं । तिमी हुन्नौ । तिनीहरू हुन्नन् । तिनी हुँदिनन्, इत्यादि ।

३. भविष्यत् काल—“आउँदो दखत वा बितेको समयलाई जनाउने क्रियाको अवस्था भविष्यत्-काल हो” जस्तै—

हुनेछु, हुनेछस्, हुनेछ, हुनेछ, हुनेछौं, हुनेछी, हुनेछन् हुनेछैन, हुनेछैनस्, हुनेछैनौं, हुनेछैनौ, हुनेछैनन् इत्यादि । वाक्यमा—म हुनेछु । तँ हुनेछस् । त्यो हुनेछ । हामीहरू हुनेछौं । तिमीहरू हुनेछौ । तिनीहरू हुनेछन् । म हुनेछैन । तँ हुनेछैनस् । त्यो हुनेछैन । हामीहरू हुनेछैनौ । तिमीहरू हुनेछैनौ । तिनीहरू हुनेछैनन्, इत्यादि ।

माथिका प्रत्येक काललाई जनाउने चिह्नका रूपमा धातुमा काल-बोधक प्रत्यय लागेको कुरा माथिकै उदाहरणहरूद्वारा प्रष्ट भयो । त्यसलाई अझ यसरी प्रष्ट गरौं । जस्तै—‘गन्थो गछं; गर्ला, गर्नेछ’ यी क्रियाहरूले ‘भूत; वर्तमान र भविष्यत्काल’ बुझाउँछन् र ‘गर्’ धातु-

(२४)

मा 'यो, छ, ला र ने + छ' कालबोधक प्रत्ययहरू ती शब्दमा लागेका छन् । अर्को कुरा, कालमा जोरिन आउने तीनै कालका प्रत्ययहरू दुई किसिमका हुन्छन्—'हो' जनाउने करण र 'होइन' जनाउने अकरण । जसको वर्णन यथा स्थानमा गरिनेछ ।

तपाईं, वहाँ, आफू आदि आदरार्थी एवं निजवाचक शब्दहरूमा संयुक्त क्रियाको प्रयोग हुने भएकाले अधिल्लि र क्रियार्थक संज्ञा जोरिई प्रथम पुरुष एक वचन पुलिङ्ग अनुसार हुन्छ । जस्तै—

तपाईंहरू हुनुहुन्छ । वहाँहरू हुनुहुन्छ । आफू हुनुहुन्छ, इत्यादि ।

टिप्पणी १—माथि लेखेका कालबोधक प्रत्ययहरूले सामान्यतः 'भूत, वर्तमान र भविष्यत्' काललाई जनाउँछन् तापनि विशेष स्थितिमा एक कालको प्रत्यय लागी अर्को काल पनि बन्न सक्ने कुरा विसन्तु हुँदैन । जस्तै—

म भोलि घर जान्छु । म तुरुन्तै आइहालें, एकछिन् पखिनुहोस् । पानी पन्थो भनै हिलो हुन्छ । यी वाक्यहरूको पहिलोमा वर्तमान कालिक 'जान्छु' क्रियापद भविष्यत्-कालका लागि प्रयोग भएको छ । दोस्रो वाक्यमा भूतकालिक 'आइहालें' क्रियाले आउँदो समयलाई नै जनाएको छ भने तेस्रो वाक्यमा पनि भूत-कालिक 'पन्थो' क्रियाले आउँदो समयलाई संकेत गरेको प्रस्ट छ ।

वास्तविक सत्यसित कालनिरपेक्ष कुरा बुझाउँदा पनि वर्तमान-कालिक क्रियाकै प्रयोग गरिने चलन छ, जस्तै—

पृथ्वी घुम्छ । सूर्य पूर्वबाट उदाउँछ । नेपाल भूपरिवेष्टित देश हो इत्यादि ।

(+) नेपाली क्रियाको पक्ष

क्रियाको पक्ष भनेको के हो ?

(२५)

क्रियाका पक्षको सम्बन्ध खासगरी कालसँग हुन्छ । त्यसैले क्रियाका कालको पक्ष भन्नाले त्यसकालको परिधिभित्र 'हुने घट्ने वा गरिने' क्रियाव्यापारको विशेष किसिम हो । जसलाई परम्परागत नेपाली व्याकरणमा विशेषकाल पनि भनिन्छ । अतः हाम्रो नेपाली भाषामा क्रियाका कालका निम्नलिखित पक्षहरू तोकिएका छन्—

१. भूतकालिक पक्ष—भूत-कालिक पक्षहरू चार प्रकारका छन्, (क) सामान्य भूत, (ख) अपूर्ण भूत, (ग) पूर्ण भूत र (घ) अज्ञात भूत ।

(क) सामान्य भूत—यो माथि चर्चा गरिएको भूतकालको सामान्य रूप हो । यसबाट क्रिया-व्यापार बितेको समयमा समाप्त भइसकेको बुझिन्छ । जस्तै—राम घर गयो । मैले पढाइसके । मैले भात खाइसकेँ इत्यादि ।

(ख) अपूर्ण भूत—यसबाट सो बितेको समयमा काम लगातार भइरहेको बुझिन्छ । यसको रूप कृत्प्रत्ययान्त कृदन्त शब्दका साथ सहायक क्रियाबाट र यसरी नै मिश्रित क्रियाका साथ सहायक क्रियाको भूतकालिक रूपबाट पनि यो पक्ष बन्दछ । जस्तै—राम काम गर्दै थियो । म आज सुत्दा उज्यालो भइरहेको थियो । हरि भात खाइरहेको थियो इत्यादि ।

ग—पूर्णभूत—यसबाट क्रियाव्यापार भूतकालमा समाप्त भइसकेको बुझिन्छ । यसले कृदन्त शब्दका साथ भूत-कालिक सहायक क्रिया लिन्छ । जस्तै—श्याम घर गएको थियो । म काम गरेर गएको थिएँ । गत वर्ष यसैदिन पानी परेको थियो, इत्यादि ।

घ—अज्ञात भूत—यसबाट भूत-कालमा थाहा नपाई भएको क्रिया-व्यापार वर्तमानमा यहाँ भएको अनुभव हुन्छ । यसको रूप 'ए' प्रत्ययान्त कृदन्त शब्दका साथ वर्तमान-कालिक सहायक क्रियाबाट बन्छ, जस्तै—म त भुसुक्क निदाएछु । त्यो हराएको कलम यही रहेछ, इत्यादि ।

(२६)

टिप्पणी—यस पक्षमा भूत-कालमा घटेको अज्ञात घटनालाई वर्तमानमा आएर अनुभव गरिने हुँदा यसलाई वर्तमान-कालको एक भेदका रूपमा राख्न पनि सकिन्छ भन्ने कसै कसैको मत छ ।

२—वर्तमान-कालिक पक्ष—वर्तमान-कालमा तीन पक्षहरू छन्—
क—सामान्य वर्तमान, ख—अपूर्ण वर्तमान र ग—पूर्ण वर्तमान ।

क—सामान्य वर्तमान—यसबाट सामान्य रूपले अहिले भइरहेको वा हुने कुरालाई बुझाउँछ । जस्तै—त्यो आउँछ । शान्ति भात पकाउँछे । म पढ्छु इत्यादि । वास्तवमा भन्ने हो भने—सामान्य पक्ष भनेको पूर्व-चर्चित सामान्य वर्तमान नै हो ।

ख—अपूर्ण वर्तमान—यसबाट क्रियाको खास कार्य, घटना आदि आरम्भ भएर लगातार अहिलेसम्म भइरहेको बुझिन्छ । मूल धातुमा 'तो, दो' आदि कृत्प्रत्यय लागेका कृदन्त तथा सहायक क्रिया मिलेका रूपबाट वर्तमानको अपूर्ण पक्ष बन्दछ । जस्तै—म जाँदैछु । तँ जाँदैछस् । त्यो जाँदैछ । वस्तो (दो) छु । त्यो वस्तो (दो) र इत्यादि ।

ग—पूर्ण वर्तमान—यसबाट क्रियाको व्यापार (काम) अघिनै समाप्त भएको तर त्यसको असर अहिलेसम्म रहेको बुझिन्छ । मुख्य धातुमा 'एको' प्रत्यय लागि बनेको कृदन्त शब्द र सहायक क्रिया मिलेको रूपबाट पूर्ण वर्तमान बन्दछ । जस्तै—मैले पढाएको छु । म काठमाण्डौ गएको छु । त्यो आएको छ, इत्यादि ।

३—भविष्यत्-कालिक पक्ष—भविष्यत् कालका पक्षहरू मुख्यरूपले दुई भागमा बाँडिएका छन्—क—सामान्य भविष्यत् र ख—सम्भावना भविष्यत् ।

क—सामान्य भविष्यत्—यसमा 'ने' प्रत्ययान्त कृदन्त शब्द मुख्य धातुका साथ वर्तमान-कालिक सहायक क्रियाका सहायताले यो काल बुझाउने क्रिया बन्दछ र यसबाट वक्ताको निश्चय झल्कने गरी सो क्रिया

(काम) पछि हुने समेत बुझिन्छ । जस्तै—म काम गर्नेछु । सोता पर्सि आउनेछ । त्यो जानेछ, इत्यादि ।

नेपाली व्याकरणकारहरूले यसका निम्नलिखित भेद देखाएका छन् ।

१--सामान्य सामान्य भविष्यत्—यसको वर्णन भर्खरै माथि गरिएको छ ।

२--अपूर्ण सामान्य भविष्यत्—यसबाट आउँदो समयमा भइरहने कुरा बुझिन्छ । यस क्रियाको निर्माण मुख्य धातुमा 'नै' दै+हु+ने का साथ वर्तमान कालिक सहायक क्रिया वा मुख्य क्रियामा ई+रह+ने का साथ वर्तमान कालिक सहायक क्रिया मिलेर बन्दछ । जस्तै—म धेरै दिनसम्म काम गर्दै हुनेछु । म भोलि धान काट्दै हुनेछु । म तपाईंलाई पखिरहनेछु । श्याम अब उप्रान्त पढिरहनेछ, इत्यादि ।

३--पूर्णसामान्य भविष्यत्—यसबाट आउँदो बखतमा क्रिया-व्यापार समाप्त हुने बुझिन्छ । यस पक्षलाई बुझाउने क्रियाको निर्माण 'एको' प्रत्ययान्त मिलित क्रिया र हु+ने का साथ वर्तमान-कालिक सहायक क्रिया मिलेर बन्दछ । जस्तै—त्यस बेला म घर पुगिसकेको हुनेछु । तिम्रो यति बेला आइसकेको हुनेछौ । त्यो पनि बेला आइसकेको हुनेछ इत्यादि ।

ख--सम्भावना भविष्यत्—यसकालका क्रियाबाट सम्भावना (अनिश्चयार्थभाव)का साथै आउँदो समयमा हुने कार्य-व्यापार समेत बुझिन्छ अर्थात् वक्ताको तात्पर्य र प्रसङ्गानुसार यसले भाव (अर्थ) मात्र वा भविष्यत् (काल) मात्र वा दुवै कुरा पनि बुझाउन सक्तछ । जस्तै—उ पर्सि काठमाण्डौ पुग्ला (काल) । यो भारी बोक्न को सक्ला ? (भाव) भ्याए भने म पछि पढाउँला (दुवै) इत्यादि ।

नेपाली भाषाका व्याकरणकारहरूले यसका पनि तीन भेद देखाएका छन् ।

(२८)

१—सम्भावना सामान्य भविष्यत्—यसको वर्णन भर्खरै माथि गरियो ।

२—अपूर्ण सम्भावना भविष्यत्—यस पक्षबाट पछि भइरहने नै बुझिन्छ तापनि त्यो निश्चित हुँदैन सम्भावना मात्र हुन्छ । यसको निर्माण 'हु' सहायक क्रियामा लिङ्ग, वचन, पुरुष र कालवाची प्रत्यय लाग्ने कुरा बाहेक अरु कुरा भने अरु अपूर्ण पक्षमा झैं नै हुन्छ । जस्तै—यति बेला म जादै हुँला । त्यस बेला त्यो घर जाँदै होला । राम रुँदै होला इत्यादि ।

यसको अर्को तरिकाको रूप मुख्य क्रियासित 'रह+एको'को साथ माथि झैं 'हु' सहायक क्रियामा मिलेर बन्ने पनि हुन्छ । जस्तै—म गइरहेको हुँला । त्यो आइरहेको होला । उ हाँसिरहेको होला इत्यादि ।

३—पूर्ण सम्भावना भविष्यत्—यस पक्षबाट पछि हुने क्रिया व्यापार समाप्त भइसकेको बुझिए तापनि सम्भावना त रहन्छ नै । यस पक्षलाई जनाउने क्रियाको निर्माण 'हुँदा, हु' सहायक क्रियाबाट लिङ्ग, वचन आदि प्रत्यय लाग्ने कुरा बाहेक माथि चर्चित पूर्ण क्रियामा जस्तै हुन्छ । जस्तै—तैले यो काम गरेको होलास् । यो मानिस दुःख पाएर मरेको होला इत्यादि ।

(+) नेपाली क्रियाको भाव (अर्थ)

नेपाली भाषाको कालका भावहरूको चर्चा गर्दा हामी यस भाषाको हजुर आमा संस्कृत भाषाको कालसम्म पुग्दछौं । यो भनाइबाट के यहाँ लाग्छ भने यसको इतिहास ज्यादै पुरानो छ । संस्कृतमा दश लकार हुन्थे । तिनीहरूले भाव र काल दुवै जनाउँथे । भाव चार थिए—आज्ञा, अभिप्राय, विधि र आशिष । त्यहाँ सामान्य भावले विभिन्न काल जनाउँथे भने आधुनिक युगमा विभिन्न भाव जनाउनाका लागि संयुक्त क्रियाहरूको प्रयोग आवश्यकतानुरूप गरिन्छ । अतः नेपाली भाषामा यत्ति नै

भाव छन् भनेर किट्न् गाह्रो छ' किनभने 'एटन' ले नेपालीका आठ भाव देखाए, हेमराजले दुई र सोमनाथले तीन ।

वर्तमान अवस्थामा नेपाली भाषाका भाषाविद्हरूको रायमा 'वाक्यान्तरणका लागि वाक्यान्तरण हुने वाक्य र वाक्यान्तरित हुने वाक्यका अर्थमा आधारभूत आन्तरिक समानता हुनु आवश्यक ठानिएको छ । त्यसैले सम्बन्धित पाठ्यांशका निर्धारित विषयवस्तुका सन्दर्भमा निर्धारित वाक्यान्तर प्रक्रिया मध्येकै भाव पनि एक हो । अतः 'सामान्य वाक्यलाई साधारण भनाइ भएको भावका दृष्टिले तटस्थ वाक्य मानिन्छ र यसैलाई आधार वाक्य मान्ने विभिन्न भाव भएको आवश्यक थपघट र हेरफेर गरिने प्रक्रिया नै भाव हो' । अर्को शब्दमा यसलाई "सामान्य वाक्यबाट अर्थ (भाव) गत वाक्यान्तरण पनि भनिन्छ" । यस भनाइ-बाट के प्रष्ट हुन्छ भने क्रियाका भाव (अर्थ) बुझाउने वाक्यले वक्ताका खास इच्छा, आशंका, निश्चय अनिश्चय (सम्भावना) आवश्यकता, सामर्थ्य आदि भाव वा प्रवृत्तिलाई जनाउँछन् । नेपाली भाषामा मुख्यतः निम्नलिखित भावहरू छन् ।

१—सामान्य भाव—“क्रियाको सामान्य अवस्थालाई बुझाउने प्रक्रिया नै सामान्य भाव हो” । जस्तै—

त्यसले गन्यो । मैले गरे । तँले गरिस् । त्यसले गछं । मैले (म) गछु । तँ गछस् । त्यसले गर्नेछ । म गर्नेछु । तं गर्नेछस् इत्यादि ।

२—विध्यर्थक भाव (आज्ञार्थक भाव)—“विध्यर्थक वाक्यमा क्रियाले उत्तम पुरुष (म-हामी) ना अनुरोध (प्रार्थना) आदि मध्यम पुरुषमा आज्ञा आदि र अन्य पुरुषमा विधान आदि जनाउँछन् भन्ने कुरा नेपाली व्याकरणकारहरू मान्छन् । जस्तै— वाक्यान्तरित विध्यर्थक वाक्य

सामान्य आधार वाक्य

हामी जान्छौं । (उत्तम पुरुष) म जान्छु । हामी जाऔं । म जाउँ ।

(३०)

तं भात खान्छस् । तिमीहरू भात खान्छौ । तं भात खा । (तिमीहरू)
भात खाओ ।

त्यो घर जान्छ । तिनीहरू घर जान्छन् । त्यो घर जाओस् ।

तिनीहरू घर जाउनु इत्यादि ।

टिप्पणी—परम्परागत नेपाली व्याकरणमा तीन पुरुषलाई समावेश गरिए को छ तापनि तीनैको अर्थ भिन्न भएको र मध्यम पुरुषमा प्रायः कर्ता लोप हुने र अरुमा (उत्तम र अन्य पुरुष) नहुने हुनाले पनि विध्यर्थक अन्तर्गत आज्ञार्थक भावमा केवल मध्यम पुरुष मात्र मानी उत्तम र अन्य पुरुषलाई विध्यर्थक भित्र इच्छार्थक भाव मान्न सकिन्छ, किनभने मध्यम पुरुषमा आज्ञाको भाव शुद्ध रूपमा रहेको र अन्य पुरुषमा आज्ञाभन्दा इच्छार्थकको प्राबल्य बढी झल्किएको हुन्छ ।

विध्यर्थक अन्तर्गत आज्ञार्थक भाव जनाउने अन्य क्रियाका रूप पनि देखा पर्छन् । जस्तै—

‘खानु; खाने । यी ‘नु; ने’ कृदन्त प्रत्ययक क्रिया लागि बनेका आज्ञार्थक मध्यम पुरुषका रूपभन्दा कमजोडका साथ आज्ञा जनाउने र आदरका दृष्टिले तटस्थ (आज्ञा दिन सकिने खालका) देखिन्छन् ।

मध्यम पुरुषमा अर्का रूपहरू भएस्, भए, गएस् गए जस्ता एक वचन र बहुवचनका पनि छन् । यस्ता क्रियाले भविष्यमा हुने क्रिया-व्यापारको इच्छा प्रकट गर्छन् । जस्तै—

तं चिरायु भएस् । तिमीहरू चिरायु भए इत्यादि । यस्ता वाक्यहरू आज्ञार्थकमा नराखी इच्छार्थकमा राख्नु राम्रो हुन्छ ।

३—अनिश्चयार्थ भाव—यस भावका दुई भेद मानिएका छन् ।
१—सम्भावनार्थ र २—संकेतार्थ ।

१—सम्भावनार्थ भाव—यस भावका बारेमा सम्भावना भविष्यत्का प्रसंगमानै चर्चा भइसकेको छ । यस भावका रूपमा सम्भावनाका अर्थको प्राबल्य हुन्छ ।

२—संकेतार्थ भाव—यस भावमा कुनै दुई क्रिया मध्ये प्रायः एउटा क्रियाले कारण (साधन) र अर्को क्रियाले कार्य (काम) को अर्थ बुझाउँछन् । 'यसो भए यसो हुन्थ्यो' भन्ने संकेत (शर्त) गरी दुई क्रियाका बीच कार्य-कारण सम्बन्ध हुने हुनाले नै यसलाई संकेतार्थ भाव भनिएको हो । यसलाई संकेत गर्ने संकेतार्थ बोधक प्रत्यय 'ए' हो र त्यो कृदन्त क्रियामा लाग्दछ । संकेतार्थमा एउटा क्रिया संकेत कृदन्त क्रिया र अर्को क्रिया समापिका क्रिया नै हुन्छ । दुवै वाक्यखण्डमा समापिका क्रियापद भए अघिल्ला क्रियाका पछाडि संकेतार्थ संयोजक अव्यय 'भने' लाग्छ । जस्तै—पानी परे शीतल हुन्थ्यो । पानी पऱ्यो भने शीतल हुनेछ इत्यादि ।

नेपाली व्याकरणकारहरूले संकेतार्थ भावका निम्नलिखित भेद बताएका छन् ।

क—सामान्य संकेतार्थ भाव—यस भावले सामान्य संकेतार्थ भाव मात्र बुझाउँछ । जस्तै—राम्ररी पढे तिमी पास हुनेछौ । कारखाना राम्ररी खोले देश विकास हुनेछ, इत्यादि ।

ख—अपूर्ण संकेतार्थ भाव—यस भावलाई जनाउने रूप मुख्य धातुमा 'तो दो, तै, दै,' आदि र हु+ए (भए) मिलेर बन्दछ । जस्तै—त्यो आउँदै भए फर्काउनु । त्यसले खाइरहेको भयो बेस भयो । पात्तो भए बेस हो, इत्यादि ।

ग—पूर्ण संकेतार्थ भाव—यस भावलाई जनाउने रूप मूल धातुमा 'एको' र हु+ए (भए) मिली बनेको पाइन्छ । जस्तै—पाकेको भए खाऊ । काम सकेको भए जाऊ, इत्यादि ।

घ—असिद्धि संकेतार्थ भाव—यसबाट 'कारण-क्रिया नहुनाले कार्य क्रिया पनि हुँदैन । त्यसैले त्यस भावका क्रिया अनेक किसिमका हुन्छन् । जस्तै—

(३२)

क्रियापद

वाक्य

आउंदो हुं,

मौका पाए त आउंदो हुं ।

,, पाउंदिन, आउंदिन ।

आउने थिएं

,, पाए, आउने थिएं ।

आउंथे, आइन

,, आउथे, मौका पाइन आइन, इत्यादि

टिप्पणी—नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियालाई विकारी शब्दहरू पनि भनिन्छ ।

(✓) अव्यय

“नेपाली भाषामा केही शब्दहरू यस्ता छन्, जसको लिंग, वचन, कारकको आधारमा भिन्न-भिन्न रूप बन्दैनन् र यिनै शब्दलाई अविकारी वा अव्यय भनिन्छ” अव्ययको शाब्दिक अर्थ हो नमासिनु । नेपाली भाषामा अव्यय चार प्रकारका छन् ।

१—नामयोगी अव्यय—“बैग्ले रहेमा अर्थ नखुलाउने र नाम आदि अरु शब्दसंग मेल हुँदा अर्थ प्रष्ट गर्ने शब्दहरू नामयोगी अव्यय अन्तर्गत पर्दछन्” । जस्तै—तिर, सम्म, सँग, बाट, नेर, निम्ति, लागि, बिना, माथि, मनि, मुनि, द्वारा, तर्फ आदि ।

२—क्रियायोगी अव्यय—“क्रियासंग सम्बन्ध राख्ने अर्थात् क्रियाको विशेष वयान गर्ने शब्दलाई क्रियायोगी अव्यय भनिन्छ” । जस्तै—झलक्क, पिलपिल, अबेर, उता, छिटो, भोलि, पर्सि, हिजो, अस्ति, आज, अघि, पछि, जब, तब इत्यादि ।

नेपाली भाषामा क्रियायोगी दुई प्रकारका छन् ।

क—क्रियाविशेषण—“क्रियाको गुण र अवस्था बुझाउने शब्दलाई क्रिया विशेषण भनिन्छ” । जस्तै—राम्ररी, सरर, पिलपिल, घेरै, बिछट्ट, झुर्र, पटपट आदि ।

ख—क्रियान्वयी—“क्रियापदसित सम्बन्ध राखने शब्दलाई क्रियान्वयी अव्यय भनिन्छ” । जस्तै—हिजो, आज, भोलि, पर्सि, अस्ति, तल, माथि, बाहिर, भित्र इत्यादि ।

३—संयोजक अव्यय—‘दुई शब्द वा वाक्यलाई जोड्ने शब्दलाई संयोजक अव्यय भनिन्छ’ । जस्तै—तर, नत्र, किनकि, किनभने, र, अनि पनि, अथवा, वा इत्यादि ।

४—विस्मयादिवोधक अव्यय—‘हृषं, विस्मात्, आश्चर्यं, घृणा, आदि जनाउने शब्दलाई विस्मयादि बोधक अव्यय भनिन्छ ।’ जस्तै—अहा ! आम्है, बावै, कठं, हरे राम, ओ हो, छि छि, धिक्कार, शिव शिव इत्यादि ।

टिप्पणी—‘वृहद् नेपाली व्याकरण र शब्द रचना र वर्ण-विन्यास’ नामका पुस्तकहरूमा ‘निपात’लाई समेत राखी पाँच भागमा अव्ययलाई बाँड्नेका छन् र यथास्थानमा त्यसको वर्णन गरिनेछ ।

नेपाली भाषामा आदरार्थी शब्दहरूको प्रयोग अन्य भाषाको तुलनामा ज्यादै महत्वपूर्ण छ । त्यसैमा पनि आदरार्थी सर्वनामको प्रयोगका दृष्टिले त ज्यादै प्रख्यात छ । यो सर्वनामको सम्बन्ध नेपाली समाज र संस्कृतिसित अविच्छिन्न रूपमा गांसिएको छ । यी आदरार्थी सर्वनाममा कुनको प्रयोग कहाँ कसरी हुन्छ भन्ने कुरा बुझ्नलाई वक्ता र श्रोता के कस्ता हुन् र कसका विषयमा कुन प्रसङ्गमा के कुरा गरिएका छन् भन्ने कुरा नै राम्ररी बुझ्नु जरूरी छ ।

आदरार्थी सर्वनामको प्रयोग उचित परिस्थितिमा उचित तरिकाले गर्नु स्तरीय कथ्य र लेख्य भाषिक सोपका लागि पनि अत्यावश्यक छ । नेपाली भाषिकाका र अन्य भाषाका वक्ताहरूबाट आदरार्थी शब्दको प्रयोगमा निकै गल्तीहरू पाइन्छन् । ती गल्तीहरू मुख्यतया आदरार्थी सर्वनाम र क्रियापदका बीचको सङ्गति (मेल) मा र कसले कसलाई के, कसका वारेमा, कुन परिस्थितिमा कुन आदरार्थी क्रियापदको प्रयोग गर्नुपर्छ भन्ने कुरामा नै ध्यान नपुग्दामा नै हुन जान्छ । जस्तै—

अशुद्ध प्रयोग

हजुरले गरिबक्सनु भयो

मौसुफले भनिबक्सियो

तपाइँले के भन्छी

शुद्ध प्रयोग

हजुरबाट गरिबक्सियो

मौसुफबाट हुकुम भयो

तपाइँले के भन्नुहुन्छ इत्यादि

(३५)

आदरार्थी शब्द र क्रियापदका बीच सङ्गति (मेल)

सर्वनाम	क्रियापद	उदाहरण
तिमी (पु.)	गछौं (बहुवचन)	तिमी के गछौं ?
तिमी (स्त्री.)	गछ्छौं (" स्त्री.)	" " गछ्छौं ?
यी, यिनी, ती, तिनी	गछ्छन् (बहुवचन)	यी के गछ्छन् (सबैमा यस्तै)
ऊ, उनी (पु.)	गछ्छन् (")	ऊ के गछ्छन् ? उनी के गछ्छन्
" " (स्त्री.)	गछ्छिन् (")	" " गछ्छिन् ? " " गछ्छिन् ?

टिप्पणी--मध्यमपुरुष र अन्य पुरुषलाई बुझाउने सर्वनाम सबै आदरार्थी भएको कुरा मायिका उदाहरणद्वारा प्रस्ट छ ।

द्वितीय पुरुष र तृतीय पुरुषलाई मान गरेर बुझ्याउने 'तपाईं, त्यहाँ, यहाँ, यहाँ (उहाँ), शब्दलाई मान बोधक वा आदरार्थी सर्वनाम भनिन्छ । यिनी एकवचन र बहुवचनमा एउटै रूप हुन्छन् जस्तै :—

तपाईं कहाँ जानुहुन्छ ? त्यहाँले आज्ञा गर्नुभयो । यहाँ जानुहुन्छ ? वहाँ के भन्नुहुन्छ ? तपाईंहरू कहाँ जानुहुन्छ ? यहाँहरू जानुहुन्छ । इत्यादि ।

सबै पुरुषमा प्रयोग हुने 'आफू' शब्द आत्मबोधक वा आदरार्थी जुन रूपमा आए पनि आदरार्थी सर्वनाम नै हो । जस्तै :—

म आफू गर्दछु । तँले आफैले गरिस् ? ती आफू गछ्छन् । यो आफू सक्छ । यहाँ आफू गर्नुहुन्छ इत्यादि ।

'सरकार, मौसुफ, हजूर, शब्दलाई सम्बोधन हुँदा शुद्ध सर्वनाम नभए पनि नामका सट्टामा प्रयोग हुने हुनाले यिनलाई यहाँ सर्वनामको

(३६)

प्रसङ्गमा उल्लेख गरिएको छ । आदरार्थी सर्वनाम जस्तै प्रयोग भएका यिनीहरू अन्य पुरुष एवं मध्यम पुरुषको रूपमा व्यवहृत हुन्छन् । जस्तै—

सरकारबाट निगाहा बक्सेको छ । मौसूफबाट देशको लागि हरदम चिन्ता लिइबक्सिन्छ । हजूर कहाँ गइबक्सने ? इत्यादि ।

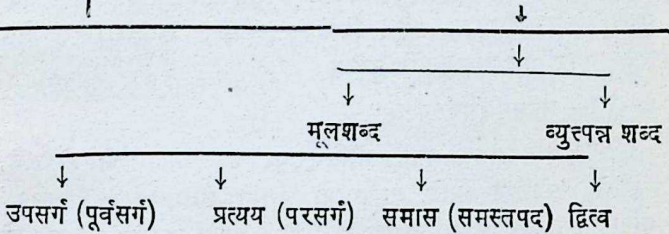
नेपाली भाषामा आदरार्थी शब्दको बाहुल्य मध्यम पुरुषमा देखिन्छ । सामान्य अर्थात् आदरार्थी नमानिएको 'तँ' सर्वनामलाई मानकका रूपमा सबै भन्दा तल राखी उत्तरोत्तर बढ्दो क्रममा आदरार्थी सर्वनामको यस्तो स्तर निर्धारण गरिएको छ । जस्तै :—

१—पहिलो दर्जा	(सर्वोच्च)	मौसूफ, सरकार
२—दोस्रो	"	(विशेष उच्च) हजूर
३—तेस्रो	"	(उच्च) यहाँ, त्यहाँ, वहाँ
४—चौथो	"	(उत्तम) तपाईं
५—पाँचौं	"	(विशिष्ट) आफू
६—छैटौं	"	(मध्यम) तिमी
७—सातौं	"	(सामान्य) तँ ।

४

बनावटका आधारमा शब्द

बनावटका आधारमा या व्युत्पत्तिका हिसाबले नेपाली भाषामा शब्द दुई प्रकारका छन्—१—मूल शब्द र २—व्युत्पन्न शब्द। यिनलाई नेपाली भाषाका केही व्याकरणहरूले रूढ र यौगिक या साधित पनि भन्दछन्।

१—मूलशब्द

मूल शब्द भनेको माउ शब्द हो। यो महलमा पर्ने शब्दहरू स्वतः (आफै) वनिवनाउ भएकोले यसका कुनै नियम नहुनु स्वतः सिद्ध छ। यसैले यिनलाई स्वयंसिद्ध शब्दहरू पनि भनिन्छ। यिनीहरूको व्युत्पत्ति यहाँ नलाग्ने हुनाले कुनै कुनै व्याकरणकारहरूले अव्युत्पन्न शब्दहरू भनी नामकरण गरेको समेत पाइएकोछ र रूढ शब्द भनेको पनि यही हो। जस्तै—बाबा, आमा, घर, पुस्तक, जल, लेख्, पढ्, राम, बाघ, तर, स्वाँ, म्माउ, छोरो इत्यादि मूल शब्दहरू हुन्। यिनीहरूलाई प्रकृति पनि भनिन्छ।

२—व्युत्पन्न शब्द

व्युत्पन्न शब्दहरू प्रकृतिका अधिलितर केही थपिई अर्थात् उपसर्ग

(३८)

(पूर्वसर्ग) लगाई, प्रकृतिका पछिल्लिर केही थपिई अर्थात् प्रत्यय (परसर्ग) लगाई, दुई र दुई भन्दा बढी शब्दहरू मिलाई या शब्द वा शब्दांशको द्वित्व भएर बनेका हुन्छन् । व्युत्पन्न शब्दहरू यसरी केवल अविभाज्य मात्र नरही विभाज्य वा व्युत्पत्ति गर्न सकिने हुनाले यी शब्दहरू व्युत्पन्न नामले पुकारिएका हुन् । यी शब्दहरू उपसर्ग आदि लगाएर बन्ने भएकाले यसका नियमहरू छन् । यिनीहरू (व्युत्पन्न शब्दहरू) तल लेखे अनुसार निर्मिति वा व्युत्पन्न हुन्छन् ।

(+) १—उपसर्ग (पूर्वसर्ग)

“कुनै पनि शब्दका अगाडि गांसिएर कतै अर्थलाई उराल्ने, ओराल्ने, बराल्ने, उल्टाउने आदि अवस्थामा लैजाने शब्दांशलाई “उपसर्ग” भनिन्छ । उपसर्गको अर्थ नजोक रहनु हो । यस्ता शब्दांशहरू शब्दको पूर्वतिर रहने हुनाले यसलाई पूर्वसर्ग भन्ने गरिएको हो । पहिले उपसर्गको स्वतन्त्र अस्तित्व थियो, अब त्यो रहेन । यिनीहरूको मूल प्रायः संस्कृत भएकाले यी पनि तत्सम र तद्भवको रूपमा आउँछन् । उपसर्गलाई भारोपेली भाषा खलकको प्रमुख विशेषता मानिन्छ । वर्तमान अवस्थामा आइपुग्दा नेपाली भाषामा तत्सम र तद्भव उपसर्ग मात्र होइन नेपाली उपसर्ग पनि पाइन्छन् । यहाँ जुन उद्देश्य राखिएर (प्रवीणता प्रमाणपत्र र स्नातक बहुरा राखिएको) लेखिदैछ, त्यसको अर्थ र बनेका शब्दहरू तल देखाइँदैछ ।

तत्सम उपसर्ग

(+) १—अति—(उल्लंघन, धेरै, बढ्ता) अति + क्रमण = अतिक्रमण, + आचार = अत्याचार, + रञ्जन = अतिरञ्जन, + अन्त = अत्यन्त, + रिक्त = अतिरिक्त, + सार = अतिसार, + उक्ति = अत्युक्ति, + शय = अतिशय, + इव = अतीव, + इत = अतीत, इत्यादि ।

(+) २—अधि—(धेरै, माथि, श्रेष्ठ) अधि + करण = अधिकरण,

+कृत=अधिकृत, +कार=अधिकार, +नियम=अधिनियम, +पति=अधिपति, +नायक=अधिनायक, +राज्य=अधिराज्य, +वेशन=अधिवेशन, +स्थाता—अधिष्ठाता, +आत्मा=ब्रह्मात्मा, इत्यादि ।

(+) ३—अनु—(पछाडि, पछि, नजीक, समान, क्रम) अनु+ग्रह=अनुग्रह, +कुल=अनुकुल, +मोदन=अनुमोदन, +छेद=अनुच्छेद, +भूति=अनुभूति, +राग=अनुराग, +शीलन=अनुशीलन, +दान=अनुदान, +सरण=अनुसरण, +यायी=अनुयायी, इत्यादि ।

(+) ४—अप—(खराब तुच्छ, हीन, विरुद्ध, अभाव) अप+कार=अपकार, +कीर्ति=अपकीर्ति, +मृत्यु=अपमृत्यु, +भ्रंश=अपभ्रंश, +वाद=अपवाद, +मान=अपमान, +राध=अपराध, +शब्द=अपशब्द, +हरण=अपहरण, +शकुन=अपशकुन, इत्यादि ।

(✓) ५—अभि—(तिर, नजीक, छेउमा, बढी, सामुन्ने) अभि+ज्ञान=अभिज्ञान, +जात=अभिजात, +नय=अभिनय, +नेता=अभिनेता, +यान=अभियान, +वक्ता=अभिवक्ता, +वादन=अभिवादन, +लेख=अभिलेख, +नीत=अभिनीत, +भाषण=अभिभाषण, इत्यादि ।

(✓) ६—अव—(टाढा, तल, खराब, निश्चय, हीन) अव+गुण=अवगुण, +छिन्न=अवच्छिन्न, +तार=अवतार, +तरण=अवतरण, +धारणा=अवधारणा, +लोकन=अवलोकन, +नति=अवनति, +मूल्यन=अवमूल्यन, +रोध=अवरोध, +हेलना=अवहेलना, इत्यादि ।

(+) ७—आ—(पर्यन्त, आकूतिर, सम्म, विपरित) आ+क्रमण=आक्रमण, +गामी=आगामी, +ख्यान=आख्यान, +क्रोश=आक्रोश, +कृति=आकृति, +क्षेप=आक्षेप, +गम=आगम, +गन्तुक

(४०)

= आगन्तुक, + दर = आदर, + देश = आदेश, + दान = आदान, + नन्द
= आनन्द, इत्यादि ।

(✓) ८—उत्—(उद्) (उंचो, माथि, श्रेष्ठ) उत् + चारण =
उच्चारण, + शिष्ट = उच्छिष्ट, + वास = उच्छवास, + कट = उत्कट,
+ कर्ष = उत्कर्ष, + कृष्ट = उत्कृष्ट, + ज्वल = उज्ज्वल, + कीर्ण =
उत्कीर्ण, + छेद = उच्छेद, + मुक = उत्सुक, + अय = उदय, + लास =
उल्लास, + हार = उद्धार, इत्यादि ।

(+) ९—उप—(अङ्ग, सहायक, तल्लो नगीचको) उप + कथा
= उपकथा, + करण = उपकरण, + कार = उपकार, + देश = उपदेश,
+ ग्रह = उपग्रह, + नाम = उपनाम, + स्थिति = उपस्थिति, + आसना
= उपासना, + हार = उपहार, + भोग = उपभोग, इत्यादि ।

(✓) १०—दुर्-दुस्—(खराबी, गाह्रो, दुष्ट, हीन) दुर् + गति =
दुर्गति, + गम = दुर्गम, + दमन = दुर्दमन, + बल = दुर्बल, + नीति =
दुर्नीति, + मति = दुर्मति, + चरित्र = दुश्चरित्र, + कर्म = दुष्कर्म,
+ साहस = दुस्साहस, + कीर्ति = दुष्कीर्ति, इत्यादि ।

(+) ११—नि—(निमेष, निशेष, भित्र, सहित, तल, बाहिर)
नि + योग = नियोग, + यन्त्रण = नियन्त्रण, + ग्रह = निग्रह, + यत =
नियत, + पात = निपात, + मेष = निमेष, + शेष = निशेष, + दान =
निदान, + बन्ध = निबन्ध, + वास = निवास, + रोध = निरोध,
+ हार = निहार, + आय = न्याय इत्यादि ।

(✓) १२—निर्-निस्—(निर्) (बाहिर, बिना, टाढा, निषेध)
निर् + गुण = निर्गुण, निस् + छल = निश्छल, + अर्थक = निरर्थक,
+ ईह = निरीह, + वाचन = निर्वचन, + मूल = निर्मूल, + कण्टक =

(४१)

निष्कण्टक, +काम = निष्काम, +काशन = निष्काशन, +पत्ति = निष्पत्ति, +कर्ष = निष्कर्ष, इत्यादि ।

(✓) १३—परा—(उल्टो, सोमा, पछि) परा+क्रम = पराक्रम, +ग=पराग, +जय=पराजय, +जित = पराजित, +भव = पराभव, +मर्श = परामर्श, +वर्तन=परावर्तन, +अस्त = परास्त, +काष्ठा = पराकाष्ठा, +भूत = पराभूत, इत्यादि ।

(✓) १४—परि—(धेरै, छेउछाउ, पूर्ण, राम्रो) परि+कल्पना = परिकल्पना, +चित = परिचित, +क्रमा = परिक्रमा, +नाम = परिणाम, +भाषा = परिभाषा, +मान = परिमाण, +मार्जन=परि-मार्जन, +शिष्ट=परिशिष्ट, +श्रम = परिश्रम, +स्थिति=परिस्थिति, इत्यादि ।

(+) १५—प्र—(धेरै, कडा, ज्यादै, अघि माथि) प्र+कट = प्रकट, +काश = प्रकाश, +करण = प्रकरण, +क्रिया = प्रक्रिया, +गति = प्रगति, +क्षेप = प्रक्षेप, +कृति=प्रकृति, +कोप = प्रकोप, +कार=प्रकार, +चार = प्रचार, +खर = प्रखर, शासन+प्रशासन, +विधि = प्रविधि इत्यादि ।

(+) १६—प्रति—(विरुद्ध, हरेक, सामुन्ने) प्रति+कार = प्रति-कार, +क्रिया = प्रतिक्रिया, +गामो = प्रतिगामी, +ध्वनि=प्रति-ध्वनि, +बन्ध = प्रतिबन्ध, +योगी = प्रतियोगी, +बिम्ब = प्रतिबिम्ब, +द्वन्द्वी = प्रतिद्वन्द्वी, +ईक्षा = प्रतीक्षा, +एक = प्रत्येक, इत्यादि ।

(+) १७—(वि)—(विभिन्न, रहित, विशेष, ज्यादै, बढी, प्रतिकूल) वि+कल = विकल, +कार = विकार, +कास = विकास, +क्रम = विक्रम, +धवा = विधवा, +ज्ञान = विज्ञान, +नम्र = विनम्र, +पत्ति = विपत्ति, +भाग = विभाग, +धर्मी = विधर्मी,

(४२)

+ ज्ञापन = विज्ञापन, + दारक = विदारक + भूषण = विभूषण, इत्यादि ।

(+) १८—सम्—(रात्रो, संयोग, पूर्ण) सम् + योजन = संयोजन,
+ योग = संयोग, + शोधन = संशोधन, जीवनी = संजीवनी, + स्मरण
= संस्मरण, + चालन = सञ्चालन, + पादन = सम्पादन, + इति =
समिति, + रक्षक = संरक्षक, + अर्थन = समर्थन, इत्यादि ।

(✓) १९—सु—(असल, रात्रो) सु + कर्म = सुकर्म, + कुमार =
सुकुमार, + ग्रीव = सुग्रीव, + दर्शन = सुदर्शन, + भाषित = सुभाषित,
+ सुप्त = सुसुप्त + लक्षण = सुलक्षण, + शिक्षित = सुशिक्षित, + शोभित
= सुशोभित, शील = सुशील, इत्यादि ।

संस्कृत भाषामा माथि लेखिएका उन्नाईस तोकिएका उपसर्ग छन्
र यस भन्दा बढी वा अरुलाई त्यहाँ उपसर्ग नभनिने हुँदा संस्कृतमा
उपसर्गको संख्या निश्चित छ । यिनै निश्चित उपसर्गलाई नेपाली
भाषाले पनि तत्समको रूपमा लिएको हुँदा तिनीहरूको संख्या उन्नाईस
मात्र छ, तर उपसर्गको नामले संस्कृतमा उल्लेख नगरे पनि उपसर्गको
रूपमा प्रयोग हुने केही यस्ता विशेषण र अव्यय पनि छन् । तिनीहरूको
त्यहाँ वर्णन जसरी गरिएको छ, नेपालीमा सोही अनुरूप प्रशस्त मात्रामा
प्रयोग हुने भएकाले उपसर्ग जस्तै प्रयोग हुने संस्कृतका ती शब्दांशहरू
निम्नलिखित छन्—

१—अधस् (तल, तल्लो) अधस् + गति = अधोगति, + मति =
अधोमति, + मुख = अधोमुख, + पतन = अधः पतन इत्यादि ।

२—अन्तर् (भित्र)—अन्तर् + आत्मा = अन्तरात्मा, + इक्ष =
अन्तरिक्ष, + कथा = अन्तर्कथा, + गत = अन्तर्गत, + भाव = अन्तर्भाव,
+ यामी = अन्तर्यामी, + शूल्क = अन्तःशूल्क इत्यादि ।

(+) ३—कु, का, कद् (खराब, नीच)—कु + कर्म = कुकर्म,
+ ख्यात = कुख्यात, + चक्र = कुचक्र, + तर्क = कुतर्क, + रीति = कुरीति,

+ शासन = कुशासन, का + पुरुष = कापुरुष, कद् + आचार = कदाचार इत्यादि ।

(+) ४—नञ् (निषेध, अभाव, विपरीत)—अ, अन, न-य + योग्य = अयोग्य, + कण्टक = अकण्टक, + चूक = अचूक, + ज्ञान = अज्ञान, + भाव = अभाव, + क्षत = अक्षत, अन + नन्त = अनन्त, आदर = अनादर, + पढ = अनपढ, + पत्यार = अनपत्यार, + मेल = अनमेल, + काम = नकाम, मीठो = नमीठो, + गण्य = नगण्य, + पुंसक = नपुंसक, + मिलने = नमिलने, इत्यादि ।

५—पुरस् (अधि, सामुन्ने)—पुरस् + चरण = पुरश्चरण, + कार = पुरस्कार, + हित = पुरोहित, + गामी = पुरोगामी, इत्यादि ।

६—पुनर् (फेरि)—पुनर् + आगमन = पुनरागमन, + आवृत्ति = पुनरावृत्ति, + जीवन = पुनर्जीवन, + जन्म = पुनजन्म, + विवाह = पुनर्विवाह, + उक्त = पुनरुक्त, इत्यादि ।

७—पुरा- (पहिले, पुरानो)—पुरा + न = पुराण, + तत्व = पुरा-तत्व, + तन = पुरातन, इत्यादि ।

८—प्राक्—(पहिले) प्राक् + कथन = प्राक्कथन, + मुख = प्राङ्मुख, + ऐतिहासिक = प्रागैतिहासिक, + जन्म = प्रागजन्म, + कर्म = प्राक्कर्म इत्यादि ।

९—स (साथ)—स + कर्मक = सकर्मक, + काम = सकाम, + क्रिय = सक्रिय, + पिण्ड = सपिण्ड, + पक्ष = सपक्ष, + रस = सरस, + पत्नी = सपत्नी, + अवधान = सावधान, मूल = समूल, इत्यादि ।

१०—सत् (असल)—सत् + आचार = सदाचार, + कर्म = सत्कर्म, + जन = सज्जन, + मित्र = सन्मित्र, + पात्र = सत्पात्र, + भाव = सद्भाव, + चरित्र = सच्चरित्र इत्यादि ।

(४४)

११—स्व (आपनो) स्व + गत = स्वागत, + राज = स्वराज, + तन्त्र = स्वतन्त्र, + इच्छा = स्वेच्छा इत्यादि ।

१२—स्वयम् (आफै) — स्वयम् + पाकी = स्वयंपाकी, + भू = स्वयम्भू, + वर = स्वयंवर, + सेवक = स्वयंसेवक इत्यादि ।

संस्कृतमा तीन २ र चार २ उपसर्गहरू लगाएर बनेका शब्दहरू पाइन्छन् र यो प्रक्रिया नेपाली भाषामा पाइदैन । यस्ता प्रकारले बनेका शब्दहरूलाई बहुउपसर्गी शब्द भन्न सकिन्छ । दुई उपसर्गहरू लागेर बनेका शब्दहरू नेपालीमा पनि प्रशस्त छन् । जस्तै—

अति + उत् + कट = अत्युत्कट, अति + आ + चार = अत्याचार, अधि + आ + देश = अध्यादेश, अधि + आ + हार = अध्याहार, अनु + प्र + आस = अनुप्रास, निर + उप + आय = निरुपाय, निर् + उत् + साह = निरुत्साह, निर् + आ + करण = निराकरण, दुर् + वि + असन = दुर्व्यसन, उप + सं + हार = उपसंहार, उद् + आ + हरण = उदाहरण इत्यादि ।

अरु आगन्तुक उपसर्ग

नेपाली भाषामा संस्कृत वाहेक अरबी, फारसी र अंग्रेजीबाट पनि उपसर्गहरू भित्र्याइएकाले ती आगन्तुक उपसर्ग र तिनबाट बनेका शब्दहरूको सानो टिपोट तल गरिएको छ ।

उपसर्ग अर्थ (स्रोत)

व्युत्पन्न शब्द

१. कम-थोरै (फारसी) कम + खर्च = कमखर्च, + जोर, कमजोर, + असल, कमसल इत्यादि ।
२. गैर-निषेध, अरु (अरबी) गैरआवाद, गैरकानूनी, गैरसरकारी, गैरहाजिर इत्यादि ।

(४५)

३. दर-मा, मित्र (फारसी) दरकार, दरखास्त, दरअसल; दरदस्तुर, इत्यादि ।

४. ना-अभाव (,) नाजायज, नातागत, नाबालिक, नामन्जुर, नामर्द, नालायक, इत्यादि ।

५. वद-खराब (,) वदख्वाइँ, वदनाम, वदनियत, वदमास, इ० ।

६. बर-माथि, बाहिर, बरखास्त, बरवाद, बरवादी, बरामद, इ० ।

७. वि-नराम्रो-वि + काम = विकास, + किर्ति = बि-किर्ति, + भोज = विभोज, + सुर = विसुर, + स्वाद = विस्वाद इत्यादि ।

+ ८. बिल-साथै (अरबी) बिल्कुल, बिल्कुल इत्यादि ।

९. बे-बिना (फारसी) बेइज्जत, बेइलम, बेकार, बेजोड़, बेमेल, बेमौका इत्यादि ।

१०. ला- , (अरबी) लाचार, लावारिस, लापरवाह, लापरवाही इत्यादि ।

११. सर (क)मुख्य (फारसी) सरकार, सरकारी, सरगर्मी, सर-जिमिन, सरदार, इत्यादि ।

(ख) अतिरिक्ति (अंग्रेजी) सरचाजं.....

१२. सब-उप (,) सबइन्सपेक्टर, सबकमिटी, सबरजिष्ट्रार इत्यादि ।

१३. भाइस- , (,) भाइसचान्सलर, भाइसप्रिन्सिपल, भाइस-प्रेसिडेन्ट इत्यादि ।

१४. हर-प्रत्येक (फारसी) हरघडी, हरतरफ, हरदिल, हरसाल, हरहमेशा इत्यादि ।

१५. ट्रान्स-सञ्चार (अंग्रेजी) ट्रान्सपोर्ट, ट्रान्समीटर, ट्रान्सफर इत्यादि ।

(४६)

१६. टेलि-दूर (,,) टेलिफोन, टेलिग्राम, टेलिप्रिन्टर, टेलि-
भिजन इत्यादि ।

२—प्रत्यय (परसर्ग)

धातु र शब्दहरूका पछाडि केही गाँसी शब्द निर्माण गरिन्छ जसलाई परम्परागत रूपमा प्रत्यय भन्ने गरिएकोछ । प्रत्ययहरूको आफ्नो सूक्ष्म अर्थ हुन्छ तापनि ती छुट्टै प्रयोग हुन सक्तैनन् । शब्द निर्माण गर्ने काममा भने यिनको ठूलो हात हुन्छ । यी दुई प्रकारका हुन्छन्-१ कृत् र २-तद्धित । यिनीहरू शब्दको पछाडि जोडिने आधारमा कसैले परसर्ग पनि भन्दछन् ।
१—कृत्प्रत्यय लगाई बन्ने व्युत्पन्न शब्दहरू

नेपाली भाषामा कृत्प्रत्यय र कृदन्त शब्दहरूको पुरख्यो लो ज्यौदै पुरानो छ तापनि यहाँ संक्षिप्त रूपमा त्यसको विवेचना गरिदै छ । 'मोटामोटी रूपमा क्रिया मूल धातुमा 'नु, ने, एको, ती, दो, एर, आदि प्रत्यय लागेर बनेका शब्दहरू कृदन्त हुन् ।' यी शब्दहरू प्रायः नाम, विशेषण क्रिया र अव्यय हुन्छन् । प्रत्यय भनेका धातु वा शब्दहरूको पछाडि जोडिन आउने शब्दांशहरू हुन् । धातु भनेका 'जा, खा, वस' आदि हुन् । मूल धातुमा 'नु, ने, एको' आदि प्रत्ययहरू लगाएर 'खानु, जानु वस्नु, खाने, जाने, वस्ने, गएको, खाएको, वसेको' अदि कृदन्त शब्दलाई कुनै कुनै व्याकरणकारहरू प्रथम व्युत्पन्न शब्द पनि भन्दछन् ।

नेपाली भाषामा नेपाली कृत्प्रत्यय र संस्कृत तत्सम कृत्प्रत्यय गरी दुई भागमा बाँडिएको छ । यो बाँड्ने आधार वार्षिक प्रमाणीकी त्रि० वि० को पाठ्यक्रम नै हो । त्यहाँ (प्रयोगता प्रमाण पत्र र स्नातक तहमा) अनिवार्य नेपालीमा 'क, ख' भनी छुट्याइएको छ । त्यसैले यहाँ पनि नेपालीमा प्रचलित दुवै प्रकारका कृत्प्रत्ययहरू र त्यसबाट

(४७)

वनेका कृदन्त शब्दहरू तल प्रस्तुत गरिदै छ । सबै भन्दा अगाडि कृत्प्रत्यय, त्यस पछि वनेका शब्द, कोष्ठकभित्र धातु (प्रकृति) र कृत्प्रत्य-
कै लगत्तै पछिको कोष्ठकमा नाम, विशेषण र क्रिया विशेषणलाई जनाउने
कृत्प्रत्ययहरू छन् । जस्तै—

अ—(नाम कृत्प्रत्यय) 'खोल' वनेको शब्दहरूको कोष्ठक भित्रको
(खोल) प्रकृति वा धातु हुन् । यसलाई यसरी देखाइन्छ—अ—(ना०
कृत्प्रत्यय) वनेको (खोल्) ।

नेपाली कृत्प्रत्यय र त्यसबाट वनेका शब्दहरू

(+) १-अ (ना० कृत्प्र०) -खोल (खोल्), बोल (बोल्), भेट (भेट्),
हाँक (हाँक्), थप (थप्), ढाँट (ढाँट्), फाप (फाप्), तौल (तौल्),
इत्यादि ।

(+) २-अत—(,), लिखत (लिख्), लेखत (लेख्), लागत (लाग्)
वचत (वच्), जावत (जाउ), (आवत (आउ), लगत (लग्),
खपत (खप्) इत्यादि ।

(✓) ३-अन—(,), चरन (चर्), मरन (मर्), राखन (राख्),
चलन (चल्), भुटन (भुट्), जोरन, (जोर्), खटन (खट्),
लिपन (लिप्) इत्यादि ।

(+) ४-अक्कड—(वि०) बुझक्कड (बुझ्), बोलक्कड (बोल्),
घुमक्कड (घुम्), हनक्कड (हान्), पियक्कड (पिय्), सुतक्कड
(सुत्) इत्यादि ।

(+) ५-अन्त—(ना०)—लडन्त (लड्), भिडन्त (भिड्), घोक्न्त
(घोक्); ढुक्न्त (ढुक्), रटन्त (रट्), सुलन्त (सुल्),
घिचन्त (घिच्) इत्यादि ।

(✓) ६-अन्ती—(वि०)—धावन्ती (धाउ), आवन्ती (आउ),
सुलन्ती (सुल्), रटन्ती (रट्), फुकन्ती (फुक्), उडन्ती (उड्),
भिडन्ती (भिड्), इत्यादि ।

(४८)

(+) ७-अन्ते-(,)—उडन्ते (उड्), घोक्न्ते (घोक्), मगन्ते (माग्), दुक्न्ते (दुक्), रटन्ते (रट्), फुकन्ते (फुक्), घुमन्ते (घुम्), विचन्ते (विच्) इत्यादि ।

(✓) ८-आ—(ना०,)—छापा (छाप्), छिपा (छिप्), वाचा (वाच्), चाला (चाल्), रोक्का (रोक्), लेखा (लेख्); छर्ना (छर्न्), चिना (चिन्), इत्यादि ।

(+) ९-आइ—(,)—हनाइ (हान्), वकाइ (वक्), पढाइ (पढ्), छपाइ (छाप्), जोताइ (जोत्), भनाइ (भन्), चम्काइ (चम्क्), इत्यादि ।

(+) १०-आउ—(, ,)—भनाउ (भन्), गराउ (गर्), पक्राउ (पक्र), जनाउ (जान्), तनाउ (तान्), चुनाउ (चुन्), वचाउ (वच्), घेरउ (घेर्), इत्यादि ।

(✓) ११-आन—(, ,)—देखान (देख्), चलान (चाल्), कटान (काट्), किटान (किट्), ढलान (ढाल्), छपान (छाप्), चिरान (चिर्), इत्यादि ।

(✓) १२-आर—(, ,)—कटार (काट्), कसार (कस्), चिनार (चिन्), छेकार (छेक्), जोतार (जोत्), पेतार (पोत्), ओसार (ओस्), इत्यादि ।

(+) १३-आवट—(, ,)—चुहावट (चुह्), छनावट (छान्), वनावट (वन्), बुनावट (बुन्), मिसावट (मिस्), लेखावट (लेख्), सजावट (सज्) इत्यादि ।

(+) १४-आहा—(वि०,)—जिस्काहा (जिस्क्), थिचाहा (थिच्), पिसाहा (पिस्), मिचाहा (मिच्), सुताहा (सुत्), धुताहा (धुत्), रिसाहा (रिस्) इत्यादि ।

- + १५—उवा—(,, ,,)—खंडुवा (खाँड्), टिमुवा (टिम्), टोकुवा (टोक्), तिरुवा (तिर्), भंडुवा (भाँड्), मडुवा (माड्), मरुवा (मर्), सरुवा (सर्) इत्यादि ।
- + १६—इलो—(,, ,,)—खँदिलो (खाँड्), चम्किलो (चम्क्), दक्किलो (दक्क्), पोसिलो (पोस्), भरिलो (भर्), लेसिलो (लेस्); हँसिलो (हाँस्) इत्यादि ।
- १७—एस (ना० कृत्प्र०)—अडेस (अड्), पडेस (पट्), घडेस (घस्), पढेस (पड्) इत्यादि ।
- + १८—ऐया (वि० ,,)—खवैया (खाउ), गवैया (गाउ), गरैया (गर्), पडैया (पड्), भजैया (भज्), सुतैया (सुत्), हनैया (हान्), हँसैया (हाँस्) इत्यादि ।
- + १९—ओट (ना० ,,)—गनोट (गन्), छनोट (छान्), धरोट (धर्), ढलोट (ढाल्), वनोट (वन्), भरोट (भर्), मसोट (मास), लेखोट (लेख्) इत्यादि ।
- (✓) २०—औना (,, ,,)—खेलौना (खेल्), विछौना (विछाउ), विसौना (विसाउ) इत्यादि ।
- (✓) २१—ती—(,, ,,)—चुक्ती (चुक्), चलती (चल्), भर्ती (भर्) मिलती (मिल्), सुक्ती (सुक्) इत्यादि ।

तल नेपालीमा प्रचलित केहो कृत्प्रत्यय र तिनबाट बनेका शब्दहरू लेखिदै छन् ।

१. अनौ—(ना० कृत्प्र०)—कटनी (काट्), चटनी (चाट्), चखनी (चाख्), ढकनी (ढाक्), सटनी (साट्) इत्यादि ।
२. आई—(,, ,,)—वसाई (वस्), लडाई (लड्), रोपाई (रोप्), वढाई (वड्) इत्यादि ।

(५०)

३. आउनी (, ,)—पुछाउनी (पुछ्), फुकाउनी (फुक्) लेखाउनी (लेख्), हराउनी (हार्) इत्यादि ।
४. आनी-(, ,)—कटानी (काट्), चलानी (चाल्), चिरानी(चिर्), छपानी (छान्) इत्यादि ।
५. आउरी-(, ,)—जिताउरी (जित्), चिनाउरी (चिन्), पुछाउरी (पुछ्) इत्यादि ।
६. आरी-(, ,)—चिनारी (चिन्), पुछारी (पुछ्), पूजारी (पूज्), सुनारी (सुन्) इत्यादि ।
७. आरू-(वि० , ,)—चिनारू (चिन्), डुलारू (डुल्), फुटारू (फुट्), फुलारू (फुल्), सिकारू (सिक्) इत्यादि ।
८. आरो-(ना , ,)—कोचारो (कोच्), छेकारो (छेक्), जोतारो (जोत्), पोतारो (पोत्), इत्यादि ।
९. आलो-(, ,)—उकालो (उक्ल्), ओरालो (आल्), झरालो (झार्), भिरालो (भिर्) इत्यादि ।
१०. अन्ता-(वि० , ,)—उडन्ता (उड्), धोकन्ता (धोक्), पढन्ता (पढ्), फिरन्ता (फिर्) इत्यादि ।
११. आउने-(, ,)—चम्काउने (चम्क्), बोलाउने (बोल्), मनाउने (मान्), रुवाउने (रु) इत्यादि ।
१२. आउरो-(, ,)—घुमाउरो (घुम्), फुकाउरो (फुक्), भनाउरो (भन्), सुकाउरो (सुक्) इत्यादि ।
१३. औरो-(, ,)—घुमौरो (,), फुकौरो (,), भनौरो (,), सुकौरो (,) इत्यादि ।
१४. आलु-(, ,)—उडालु (उड्), पढालु (पढ्), बढालु (बढ्), लुछालु (लुछ्), हँसालु (हाँस) इत्यादि ।

(५१)

१५. आस--(,, ,,)—घिचास (घिच्), छुतास (छुत्), मिचास (मिच्), सुतास (सुत्) इत्यादि ।
१६. इन्जेल--(वि० क्र०)—हेरिन्जेल (हेर्), काटिन्जेल (काट्), दुकिन्जेल (दुक्), फलिन्जेल (फल्) इत्यादि ।
१७. उन्जेल--(,, ,,)—हेरून्जेल (,), काटुन्जेल (,), दुकुन्जेल (दुक्), फलुन्जेल (फल्) इत्यादि ।
१८. अल--(वि०, ,,)—गडल (गड्), तिरल (तर्), परल (पर्), रहल (रह्), हिडल (हिड्) इत्यादि ।
१९. ई (ना० क्रि० वि०, ,,)—छन्नी (छान्), कट्टी (काट्), खामी (खाम्), तुनी (तुन्), रोई (रो) इत्यादि ।
२०. उ (ना० कृत्प्र०)—कटु (काट्), झाडु (झाड्), पक्कु (पाक्), बढारू (बढार्) इत्यादि ।
२१. एसो (, ,,)—कोरेसो (कोर्), कोन्यासो, अडेसो (अड्), पटेसो (पट्) इत्यादि ।
२२. एटो (, ,,)—घसेटो (घट्), रसेटो (रस्), कुनेटो (कुन्), सिरेटो (सिर्) इत्यादि ।
२३. एत्रो (, ,,)—कुहेत्रो (कुह्), घुयेत्रो (घुय्), झपेत्रो (झाप्), चुहेत्रो (चुह्) इत्यादि ।
२४. एलो (, वि०, ,,)—झमेलो (झम्), डढेलो (डड्), मिचेलो (मिच्), इत्यादि ।
२५. एरो (, ,,)—कपेट्रो (कपट्), पसेरो (पस्), रूमेरो (रूझ) इत्यादि ।
२६. एको (वि० क्रि० वि०, ,,)—काढेको (काड्), ठोकेको (ठोक्), थुनेको (थुन्), थुकेको (थुक्) इत्यादि ।

(५२)

२७. एर (क्रि० वि० कृत्प्र०)—गाएर (गाउ), गनेर (गन्), भागेर (भाग),
सोचेर (सोच्) इत्यादि ।
२८. ओ (ना० कृत्प्र०)—घेरो (घेर्), घेचो (घोच्), तिरो (तिर्), हांसो
(हाँस्) इत्यादि ।
२९. औट (, ,) —गनीट (गन्), डलीट (डाल्), वनीट (वन्), लेखीट
(लेख्), भरीट (भर्) इत्यादि ।
३०. औटो (, वि०)—छनीटो (छान्), थकीटो (थाक्), गनीटो (गन्),
घुमीटो (घुम्), इत्यादि ।
३१. औलो (ना० ,) —उफ्नीलो (उफ्), फुरीलो (फुर्), सुतीलो (सुत्),
हँसीलो (हाँस्) इत्यादि ।
३२. ता, दा (क्रि० वि० ,) —कोच्ता, कोच्दा (कोच्), फुक्ता, फुक्दा
(फुक्) भुट्ता, भुट्दा (भुट्), मास्ता, मास्दा (मास्), रोप्ता, रोप्दा
(रोप्) इत्यादि (यस्ते-तै, दै पनि)
३३. तो, दो (वि० क्रि० ,) —काट्तो, काट्दो (काट्), टोक्तो, टोक्दो
(टोक्), पोख्तो, पोख्दो (पोख्), वस्तो, वस्दो (वस्), हेप्तो, हेप्दो
(हेप्) इत्यादि ।
३४. न (क्रि० वि० ,) —खट्न (खट्), गल्न (गल्), तोक्न (तोक्), वान्
(बार्) इत्यादि ।
३५. नु (ना०-,,) कोनु (कोर्), डुल्लु (डुल्), फेनु (फेर्), वस्नु (वस्),
हाँस्नु (हाँस्) इत्यादि ।
३६. ने (वि० क्रि० वि० ,) —कुट्ने (कुट्), खस्ने (खस्), देख्ने (देख्),
वस्ने (वस्) इत्यादि ।

नोट :—माथि देखाइएको कृत्प्रत्ययवाट सैकडौं शब्द निर्माण गर्न
सकिन्छ र अरु कृत्प्रत्यय पनि नेपालीमा छन् ।

(५३)

संस्कृत कृत्प्रत्यय र तिनबाट बनेका कृदन्त शब्द—

नेपाली भाषाको आमा प्राकृत र हजूर आमा संस्कृत भएकोले संस्कृत भाषाको प्रभाव पर्नु स्वतः सिद्ध छ । यसै कारणले गर्दा कैयौं शब्दहरू त संस्कृतबाट सोझै लिएका छन् र ती शब्दहरूको संख्या ज्यादै ठूलो छ । ती मध्ये कृदन्त शब्दहरूको संख्या पनि निकै ठूलो छ र प्रवीणता प्रमाण पत्र र बी० ए० (स्नातक) को अनिवार्य नेपालीमा राखिएका 'ख' समूहका कृत्प्रत्यय र तिनबाट बनेका शब्द-हरूको सामान्य जानकारी तल दिइँदै छ ।

(+) १अ—भव भाव (भू), कर, कार, कारा (कृ), पाठ (पठ्) दश (दृश्), लेख, लेखा (लिख्), सर्ग, सज (सृज्), रम, राम (रम्) इत्यादि (अङ्, अच्, अण्, अर्, घञ् ।)

(+) २. अक-भावक (भू), कारक (कृ), पाठक (पठ्), लेखक (लिख्), वाचक (वच्), इत्यादि ।

(✓) ३. अण—करण (कृ), ग्रहण (ग्रह्), रमण (रम्), श्रवण (श्रु) इत्यादि ।

(✓) ४. अणीय—करणीय (,,), ग्रहणीय (,,), रमणीय (,,), श्रवणीय (,,) इत्यादि ।

(+) ५. अन—गमन (गम्), दर्शन (दृश्), पठन (पठ्), लेखन (लिख्), वचन (वच्), स्थान (स्था) इत्यादि ।

(✓) ६. अनीय—गमनीय (गम्), दर्शनीय (दृश्), पठनीय (पठ्), लेखनीय (लिख्), वचनीय (वच्), स्थानीय (स्था) इत्यादि ।

(+) ७. इत—भवित (भू), पठित (पठ्), लिखित (लिख्), श्रवित (श्रु) इत्यादि ।

(५४)

- (+) ८. ई—घातो (हन्-घात्), त्यागी (त्यज्), दोषी (दुष्), द्वेषी (द्विष्)
द्रेही (द्रुह), योगी (युज्), वादी (वद्)
- (✓) ९. उक-इच्छुक (इच्छा), कामक, भामुक (भू), भिक्षुक (भिक्ष),
इत्यादि ।
- (+) १०. त-उक्त (वच्), कृत (कृ), गत (गम्), दृष्ट (दृश्), भूत (भू),
स्थित (स्था), सृष्ट (सृज्) इत्यादि ।
- (✓) ११. तव्य-कतव्य (कृ), गन्तव्य (गम्), द्रष्टव्य (दृश्), भवितव्य
(भू), वक्तव्य (वच्) इत्यादि ।
- (+) १२. ता-कर्ता (कृ), द्रष्टा (दृष्), वक्ता (वच्), स्रष्टा (सृज्)
इत्यादि ।
- (+) १३. ति-उक्ति (वच्), कृति (कृ), गति (गम्), द्रशि (दृश्), भूति
(भू), रति (रम्), सृष्टि (सृज्), स्थिति (स्था) इत्यादि ।
- (✓) १४. पश्यती (दृश्-पश्यादेश), भवन्ती (भू) इत्यादि ।
- (✓) १५. न-प्रश्न (प्रश्), यत्न (यत्), स्वप्न (स्वप्) इत्यादि ।
- (✓) १६. य—गम्य (गम्), लभ्य (लभ्), हास्य (हास्), दृश्य (दृश्),
कार्य (कृ), पाठ्य (पठ्), भव्य (भू) वाच्य (वच्) इत्यादि ।

नेपाली भाषाले माथिका संस्कृत कृत्प्रत्यय वाहेक ज्यादै चल्तीमा
आएका निम्नलिखित कृत्प्रत्यय लगाई बनेका कृदन्त शब्द पनि तत्सम-
को रूपमा ग्रहण गरेको छ । जस्तै—

१. अना—कामना (कम्), याचना (याच्), रचना (रच्),
वन्दना (वन्द्), वेदना (विद्) इत्यादि ।
२. आ—इच्छा (इष्), क्रीडा (क्रीड्), चिन्ता (चिन्त्), तृपा (तृप्)
पूजा (पूज्), शिक्षा (शिक्ष) इत्यादि ।

(५५)

३. इका—कारिका (कृ), गायिका (गै), जीविका (जीव्), रक्षिका (रक्ष्), लेखिका (लिख्), वादिका (वद्), सेविका (सेव) इत्यादि ।

४. ऊक—उलूक (वल्), जागरूक (जाग्) इत्यादि ।

५. वर—ईश्वर (ईश्), भास्वर (भास्), नश्वर (नाश) इत्यादि ।

६. शानच् (मान-प्रादेश)—कम्पमान (कम्प), विद्यमान (विद्य) वर्तमान (वृत्त) इत्यादि ।

७. त्र—अस्त्र (अस्), शस्त्र (शश्), वस्त्र (वस्) इत्यादि ।

टिप्पणी—माथि देखाइएका कृतप्रत्यय र कृतप्रत्यय लगाई बनेका शब्दहरू दिँदा—कृतप्रत्यय, बनेको शब्द र केष्ठक भित्र मूल धातु वा प्रकृति देखाइएको छ । यो सजिलोको लागि गरिएको हो र कृदन्त शब्दको बनावट यनरो पनि देखाउन सकिन्छ । जस्तै—

खोल् + अ = खोल, वोल् + अ = वोल, वच् + य = वाच्य, वद् + इका = वादिका इत्यादि । यही कुरा तद्धितान्त शब्दमा पनि लागु गर्न सकिन्छ ।

२. तद्धितप्रत्यय लगाई बन्ने व्युत्पन्न शब्दहरू

नेपाली भाषामा शब्द भण्डारको विकासको दृष्टिले तद्धितान्त शब्दहरूको पनि कृदन्तको जस्तै महत्वपूर्ण भूमिका भएको कुरा विर्सन सकिँदैन । तद्धितान्त शब्दहरूबाट भाषामा लालित्य बढी देखिने मात्र होइन मधुरता समेत बढी देखिन्छ । त्यसो हुँदा यो शब्दबाट भाषामा मधुरता एवं सुगमताको साथै व्यापकता समेत प्रदान गरेको कुरा यसको अध्ययन गरेमा प्रष्ट हुने कुरा हो ।

“मूल र कृदन्त शब्दहरूमा प्रत्यय लागेर नाम, सर्वनाम, विशेषण र अव्यय भएका शब्दहरूलाई तद्धितान्त शब्द भनिन्छ ।” केही व्या-

(५६)

करणकारहरूले यिनलाई द्वितीय व्युत्पन्न शब्द पनि भन्छन् । यिनीहरूमा पछाडि जोडिन आउने शब्दांशलाई तद्धितप्रत्यय भनिने हुँदा यिनबाट बनेका शब्दहरूलाई तद्धितान्त शब्द भनिएको हो । नेपाली भाषामा मोटामोटी रूपले तद्धितान्त शब्दको निर्माण दुई प्रकारले हुन्छ । १. नेपाली तद्धितप्रत्यय र २. संस्कृत तत्सम तद्धितप्रत्यय लगाएर । यहाँ यो विभाजन कुनै वाद-विवादमा नलागी सामान्यतः पाठ्यांशमा [प्रवीणता प्रमाण पत्र र स्नातक—वार्षिक प्रणाली अनुसार] राखिएका तद्धितप्रत्ययहरूको आधारमा गरिएको हो । यसले अब तल तीसँग सम्बन्धित र अरु केही तद्धितप्रत्यय लगाई बनेका शब्दहरूको सानो चर्चा गरिदैछ ।

नेपाली तद्धितप्रत्ययहरू :—

- (✓) १. अडो—थप्पडी-थपडी (थप्प), थुमडो (थुप्-थुप्रो), झुपडी (झुप्-झुप्रो)
(ना० ना०) झक्कडी (झक्क), गंजडी (गाँजा), भाँगडी (भाँग), गफडी (गफ) (ना० वि०) इत्यादि ।
- (✓) २. अरी--वेसरी (वेस), राम्ररी (राम्रो), यसरी (यो), जसरी (जो), कसरी (को), वरावरी (वरावर), सुस्तरी (सुस्त) वि० क्रि० वि०) इत्यादि ।
- + ३. आइ—चौडाइ (चौडा), लमाइ (लामो), भलाइ (भलो) होचाइ (होचो) (वि० ना०), पराइ (पर) (क्रि० वि०—ना०) इत्यादि ।
- (✓) ४. आइली—घमाइली (घाम), रमाइली (राम्रो), रसाइली (रस), (वि० ना०) इत्यादि ।
- (✓) ५. आडी—खेलाडी (खेल), गफाडी (गफ), जुवाडी (जुवा) (ना.वि.) इत्यादि ।
- (✓) ६. आत—जमात (जम्मा वा जम), जीवात (जीव), सुरुआत (सुरु) (ना० ना०) इत्यादि ।

(५७)

(✓) ७. आरी—तेलारी (तेल), मुखारी (मुख), (ना० ना०), भण्डारी (भाँड), लोहारी (लोहा, (ना० ना०) नाफारी (नाफा), भिखारी (भिख), (ना० वि०), ठगारी (ठग) (वि०ना०) इत्यादि ।

(✓) ८. आरु—हटारु (हाट) (ना०ना०), ठगारु (ठग), निम्तारु (निम्ता), भिखारु (भिख), लुटारु (लुट) (ना० वि०) इत्यादि ।

(✓) ९. आरी—घचारो (घच्च), छेकारो (छेक), जोतारो (जोत), पोतारो (पोत), सुतारो (सुत) (ना० ना०) इत्यादि ।

(✓) १०. आली—थकालो (थाक), (ना० ना०) दंगाली (दाङ), दुम्जाली (दुम्जा), लेकाली (लेक), (ना० वि०), कोर्काली (कोर्क), (वि० वि०) अपुताली (अपुतो), हरियाली (हरियो), (वि० ना०) इत्यादि ।

+ ११. आलु—इखालु (इख), ईर्ष्यालु (ईर्ष्या), खर्चालु (खर्च), दयालु (दया), मायालु (माया), मैतालु (माईत-मैत) लज्जालु-लजालु (लाज) (ना० वि०) इत्यादि ।

(+) १२. इया—करिया (कर), झंगडिया (झगडा), भरिया (भार) (ना० ना०) औलिया (औलो), जांगरिया (जांगर), मोहरिया (मोहर) (ना० वि०), अधिया (आधा), पतिया (पत), सझिया (साझा) (वि०ना०), बाहिरिया (बाहिर), भित्रिया (भित्र) (अव्य० ना०) इत्यादि ।

(✓) १३. इयाँ—घरानियाँ (घरान), चीनियाँ (चीन), जहानियाँ (जहान), झ्यालखानियाँ (झ्यालखान), पल्टनियाँ (पल्टन), मुगलानियाँ (मुगलान) (ना० वि०) इत्यादि ।

+ १४. इयार—अंशियार (अंश), मतियार (मत), हतियार (हात), होशियार (होश) (ना० वि०) इत्यादि ।

(५८)

+ १५. इलो-ओसिलो (ओस , चहकिलो (चहक), जांगरिलो (जांगर), जोसिलो (जोश), दूधिलो (दूध), नुनिलो (नुन), मलिलो (मल), हंसिलो (हंस), रसिलो (रस) (ना० वि०) इत्यादि ।

+ १६. ई—कालीग (कालीगड), खेती (खेत), (चाकरी चाकर), बोली (बोल), (ना० ना०), अक्कली (अक्कल), आँटी (आँट), घाँसी (घाँस), धनी (धन), परिश्रमी (परिश्रम), नेपाली (नेपाल), (ना० वि०), कलकली (कलकल), झलझली (झलझल), सर-सरी (सरसर) (अक०अव्य०), ईमान्दारी (ईमान्दार), अमीरी (अमीर), थाली (थाल), खाराबो (खाराब), गरीबी (गरीब) (वि० ना०), बाहिरो (बाहिर), भित्री (भिन्न), (अव्य० ना०), अम्बोरी (अम्बोरा), कचौरी (कचौरा), थाली (थाल), नाङ्गली (नाङ्गली), बटुको (बटुको) (ठूलो बाट सानो-ना० ना०) इत्यादि ।

× १७. ए—आँठे (आँठ), जाँघे (जाँघ), डोके (डोको), ढोके (ढोका), (ना० ना०), अकासे (अकास), आसे (आस), कनिके (कनिका), जगटे (जगटा), टाउके (टाउको), माघे (माघ) (ना० वि०), झक्कडे (झक्कड़), ठाडे (ठाडो), डल्ले (डल्लो), (वि० वि०), घोप्टे (घोप्टो), चोखे (चोखो), दोहरे (दोहोरो) (वि० ना०) इत्यादि ।

(✓) १८. एटो—क्रुनेटो (क्रुन), खरेटो (खर), खुर्पेटो (खुर्पा), गग्रेटो (गाग्रो) फल्लेटो (फल्ल, पयाक), रसेटो (रस) (ना० ना०) इत्यादि ।

(✓) १९. एल—जँडेल (जाँड), डँडेल (डाँडा), डोटेल (डोटी), वनेल (वन) (ना० वि०) इत्यादि ।

(५६)

- (×) २०. एली—अघेली (आधा), जुनेली (जून) बर्मेली (बर्मा), रतेली (रात) (ना० वि०), जुरेली (जुरे) (वि० ना०) इत्यादि ।
- (✓) २१. औटो—जिलौटो (जिल), मसौटो (मास), रजौटा (राज), लिखौटो (लिख), सिलौटो (शिला), (ना० ना०), गँजौटो (गाज), घँसौटो (घाँस), बलौटो (बालु बालुवा) (ना० वि०) इत्यादि ।
- (✓) २२. औरा—कचौरा (कच्-काँस), घमौरा (घाम), पछौरा (पक्ष), मसौरा-मस्यौरा (मास-मस्याङ) (ना० ना०), तितौरा (तीतो) (वि० ना०) इत्यादि ।
- (✓) २३. औरो—थुनौरो (थुन), धूपौरो (धूप), मसौरो-मस्यौरो (मास-मस्याङ), भुसौरो (भुसो) हँसौरो (हाँस) (ना० ना०) इत्यादि ।
- (✓) २४. औलें—केटौले (केटो), ठिटौले (ठिटो), मीठौले (मिठो), हँसौले (हाँस) (ना० ना०) इत्यादि ।
- (✓) २५. चौ—अफिमचौ (अफिम) (ना० ना०), लालचौ (लाल) (ना० वि०), म्याउँचौ (म्याउँ) (अव्य० ना०) पहारचौ (पहार-ना० वि०) इत्यादि ।
- (✓) २६. दार—पानोदार [पानो], भुवादार [भुवा], मालदार [माल], रसदार [रस], शानदार [शान], हकदार [हक] [ना० वि०] इत्यादि ।
- [✓] २७. पन-पना—केटोपन-केटोपना [केटो], ठिटोपन-ठिटोपना [ठिटो], भेडोपन-भेडोपना [भेडो], रूखोपन-रूखोपना [रूखो], [ना० ना०], जुम्सोपन-जुम्सोपना [जुम्सो], मीठोपन-मीठोपना [मीठो], राम्रोपन-राम्रोपना [राम्रो], शूरोपन-शूरोपना [शूरो] [वि० ना०] इत्यादि ।

(५८)

+ १५. इलो-ओसिलो (ओस , चहकिलो (चहक), जांगरिलो (जांगर), जोसिलो (जोश), दूधिलो (दूध), नुनिलो (नुन), मलिलो (मल), हंसिलो (हंस), रसिलो (रस) (ना० वि०) इत्यादि ।

+ १६. ई—कालीग (कालीगड), खेती (खेत), (चाकरी चाकर), बोली (बोल), (ना० ना०), अक्कली (अक्कल), आँटी (आँट), घाँसी (घाँस), धनी (धन), परिश्रमी (परिश्रम), नेपाली (नेपाल), (ना० वि०), कलकली (कलकल), झलझली (झलझल), सर-सरी (सरसर) (अक०अव्य०), ईमानदारी (ईमानदार), अमीरी (अमीर), थाली (थाल), खाराबो (खाराब), गरीबी (गरीब) (वि० ना०), बाहिरो (बाहिर), भित्री (भिन्न), (अव्य० ना०), अम्बोरी (अम्बोरा), कचौरी (कचौरा), थाली (थाल), नाङ्गली (नाङ्गलो), बटुको (बटुको) (ठूले बाट सानो-ना० ना०) इत्यादि ।

× १७. ए—आँठे (आँठ), जाँघे (जाँघ), डोके (डोको), ढोके (ढोका), (ना० ना०), अकासे (अकास), आसे (आस), कनिके (कनिका), जगटे (जगटा), टाउके (टाउको), माघे (माघ) (ना० वि०), झक्कडे (झक्कड़), ठाडे (ठाडो), डल्ले (डल्लो), (वि० वि०), घोप्टे (घोप्टो), चोखे (चोखो), दोहरे (दोहोरो) (वि० ना०) इत्यादि ।

(✓) १८. एटो—कुनेटो (कुनु), खरेटो (खर), खुर्पेटो (खुर्पा), गग्रेटो (गाग्रो) फल्लेटो (फल्ल, पयाक), रसेटो (रस) (ना० ना०) इत्यादि ।

(✓) १९. एल—जँडेल (जाँड), डँडेल (डाँडा), डोटेल (डोटी), वनेल (वन) (ना० वि०) इत्यादि ।

(५६)

- (×) २०. एली—अघेली (आघा), जुनेली (जून) बर्मेली (बर्मा), रतेली (रात) (ना० वि०), जुरेली (जुरे) (वि० ना०) इत्यादि ।
- (✓) २१. औटो—जिलौटो (जिल), मसौटो (मास), रजौटा (राज), लिखौटो (लिख), सिलौटो (शिला), (ना० ना०), गँजौटो (गाज), घँसौटो (घाँस), बलौटो (बालु बालुवा) (ना० वि०) इत्यादि ।
- (✓) २२. औरा—कचौरा (कच्-काँस), घमौरा (घाम), पठौरा (पक्ष), मसौरा-मस्यौरा (मास-मस्याङ) (ना० ना०), तितौरा (तीतो) (वि० ना०) इत्यादि ।
- (✓) २३. औरो—थुनौरो (थुन), धूपौरो (धूप), मसौरौ-मस्यौरो (मास-मस्याङ), भुसौरौ (भुसो) हँसौरौ (हाँस) (ना० ना०) इत्यादि ।
- (✓) २४. औलें—केटौले (केटो), ठिटौले (ठिटो), मीठौले (मिठो), हँसौले (हाँस) (ना० ना०) इत्यादि ।
- (✓) २५. चौ—अफिमचौ (अफिम) (ना० ना०), लालचौ (लाल) (ना० वि०), म्याउँचौ (म्याउँ) (अव्य० ना०) पहारचौ (पहार-ना० वि०) इत्यादि ।
- (✓) २६. दार—पानोदार [पानो], भुवादार [भुवा], मालदार [माल], रसदार [रस], शानदार [शान], हकदार [हक] [ना० वि०] इत्यादि ।
- [✓] २७. पन-पना—केटोपन-केटोपना [केटो], ठिटोपन-ठिटोपना [ठिटो], भेडोपन-भेडोपना [भेडो], रूखोपन-रूखोपना [रूखो], [ना० ना०], जुम्सोपन-जुम्सोपना [जुम्सो], मीठोपन-मीठोपना [मीठो], राम्रोपन-राम्रोपना [राम्रो], शूरोपन-शूरोपना [शूरो] [वि० ना०] इत्यादि ।

(६०)

+ २८. मन्त—गुणमन्त [गुगं], धनमन्त [धन], वलमन्त [वल], विद्या-
मन्त [विद्या], शीलमन्त [शील] ना० वि०] इत्यादि ।

+ २९. याई—कज्याई [काजी], पांडित्याई [पण्डित], मालिक्याई
[मालिक] [ना० ना०], कपट्याई [कपट], चलाख्याई
[चलाख], दुष्ट्याई [दुष्ट], बढ्याई [बाढो], बूढ्याई
[बूढो], मूर्ख्याई [मूर्ख] [वि० ना०] इत्यादि ।

[✓] ३०. यौली—अध्याली [आधा], बूढ्याली [बूढो] [वि० ना०],
खस्याली [खस् अ० धा०] हँस्याली [हाँस्-अ० धा०]
[ना०] इत्यादि ।

+ ३१. ले—कुम्ले [कुम्लो], चिलोले [चिली], ठिमोले [ठमी], भादगाउँले
[भादगाउँ], साँखुले [साँखु] [ना० वि०] इत्यादि ।

+ ३२. वन्त-गुणवन्त [गुण], धनवन्त [धन], वलवन्त [वल], विद्यावन्त
[विद्या], शीलवन्त [शील] [ना० वि०] इत्यादि ।

+ ३३. सर्वनामी—तद्धितप्रत्यय लागेर बनेका शब्दहरू :—

नेपाली भाषामा सर्वनामी तद्धितप्रत्यय लगाउने मूल सर्वनाम शब्द-
हरू “आफू, ऊ, को, जो, यो र त्यो” हुन् । यिनीहरूमा “अन्त, अरी,
अस्त, आ, इ, इज्जेल, इले, उस, ऐ, ओ, व, रो, हाँ, हिले, हीं” सर्व-
नामी तद्धितप्रत्यय लगाई नाम, सर्वनाम, विशेषण र अव्यय भएका
तद्धितान्त शब्दहरूको टिपोट तल गर्नु भन्दा पहिले “आफू” शब्दलाई
छोडी अरु मूल शब्दहरूको ठाउँमा जस्तै—‘ऊ’ को “उ, व, उस्, उत्,
उस्” ‘को’-को “क, कत्, कस्, कस्त्” ‘जो’-को “ज, जत्, जस्, जस्त्”
‘यो’-को “य, अ, यत्, यस्, यस्त्” ‘त्यो’-को “त्य, त, त्यत्, त्यस्,
त्यस्त्” रूपहरूमा बदलिई शब्द निर्माण हुन्छन् भन्ने ज्ञान गरौं ।

आफू । आफू+अन्त=आफन्त, आफू+अस्त=आफस्त, आफू+उस=
आकुस इत्यादि ।

(६१)

सर्वनामं भएका तद्धितान्त शब्दहरू—

ऊ—उहाँ (उ+हाँ), वहाँ (व+हाँ), उही (उ+ही) ।

त्यो—त्यहाँ (त्य+हाँ), त्यही (त्य+ही) ।

यो—यहाँ (य+हाँ), यही (य+ही) ।

विशेषण भएका—

ऊ—उति (उत्+इ), उस्तै (उस्त्+ऐ), उस्तो (उस्त्+ओ), उत्रो (उत्+रो) ।

को—कति (कत्+इ), कस्तै (कस्त्+ऐ), कस्तो (कस्त+ओ), कत्रो (कत्+रो) ।

जो—जति (जत्+इ), जस्तै (जस्त्+ऐ), जस्तो (जस्त्+ओ), जत्रो (जत्+रो) ।

त्यो—त्यति (त्यत्+इ), त्यस्तै (त्यस्त्+ऐ), त्यस्तो (त्यस्त्+ओ) त्यत्रो (त्यत्+रो) ।

यो—यति (यत्+इ), यस्तै (यस्त्+ऐ), यस्तो (यस्त्+ओ), यत्रो (यत्+रो) ।

अव्यय भएका—

अ—उसरी (उस्+अरी) उस्तरी (उस्त्+अरी), उता (उत्+आ), उतिन्जेल (उत्+इन्जेल), उइले (उ+इले), उहिले (उ+हिले), उसै (उस्+ऐ), उतै (उत्+ऐ), उसो (उस्+ओ), उहाँ (उ+हाँ), वहाँ (व+हाँ), उहीं (उ+हीं) ।

को—कसरी (कस्+अरी), कस्तरी (कस्त्+अरी), कता (कत्+आ), कतिन्जेल (कत्+इन्जेल), कइले-कैले (क+इले), कहिले (क+हिले), कसै (कस्+ऐ), कतै (कत्+ऐ), कसो (कस्+ओ), कव (क+व), कहाँ (क+हाँ) कहीं (क+हीं) ।

(६२)

जो—जसरो (जस्+अरी), जस्तरी (जस्त्+अरी), जता (जत्+आ) जति-
नजेल (जत्+इन्जेल), जइले-जैले (ज+इले), जहिले (ज+हिले), जसै
जतै (जस्-जत्+ऐ), जसो (जस्+ओ), जव (ज+व), जहाँ (ज+हाँ),
जहीं (ज+हीं) ।

त्यो—त्यसरी (त्यस्+अरी), त्यस्तरी (त्यस्त्+अरी), त्यता (त्यत्+आ),
त्यतिनजेल (त्यत्+इन्जेल), तइले-तैले (त्य+इले), तहिले (त+हिले)
त्यसै, त्यतै (त्यस्-त्यत्+ऐ), त्यसो (त्यस्+ओ), तव (त+व),
त्यहाँ (त्य+हाँ), त्यहीं (त्य+हीं) ।

यो—पोसरी (यस्+अरी), यस्तरी (यस्त्+अरी), यता (यत्+आ),
यतिनजेल (यत्+इन्जेल), अइले-ऐले (अ+इले), अव (अ+व),
यहाँ (य+हाँ), यहीं (य+हीं) ।

टिप्पणी—

१—माथि सर्वनाम र विशेषणका महलमा देखाइएका “वहाँ, कहाँ,
जहाँ र यहाँ”लाई नेपाली जनजिब्रोले “वाहाँ, काहाँ, जाहाँ, त्याहाँ,
र याहाँ”—को उच्चारण गर्छ, तर यिनीहरूलाई व्याकरण सम्मत रूप
नमाने पनि व्याकरण सम्मत रूप हुन-हुन खोजेका भने पक्कै हुन् ।

२—माथि ‘इ’ प्रत्यय लगाई ‘उति, कति जति, त्यति र यति’
लाई “उत्—कत्, जत्, त्यत् र यत्” नगराई सोझै ‘ति’ प्रत्यय लगाएर
पनि तो रूप बनाउन सकिन्छ । यसरी नै ‘आ’ प्रत्यय नलगाई सोझै
‘ता’ प्रत्यय लगाएर ‘उता, कता, जता, त्यस्ता र यता’ बनाए झैं
“रो, ऐ र ओ” प्रत्ययको ठाउँमा सोझै “त्रो ते, स्त र स्तो” प्रत्यय
लगाई क्रमैले “उत्रो, कत्रो, जत्रो, त्यत्रो, यत्रो, उत्त, कत्त, जत्त, त्यत्त,
यत्त, उस्त, कस्त, जस्त, त्यस्त, यस्त, उस्तो, कस्तो, जस्तो, त्यस्तो र
यस्तो” शब्द बनाउँदा कुनै फरक नपर्ने कुरा बिर्सन सकिदैन । यो
तरिकाद्वारा “ए र ओ” लगाई “उसै, कसै, त्यसै, यसै, उसो, कसो,

(६३)

जसो, त्यसो र यसो" बनाउँदा "सै र सो"ले पनि काम चलाउन सकिने हुँदा माथि लेखिएका शब्दहरू बनाउँदा दुवै तरिका मध्ये कुनै एक अपनाउन सकिन्छ ।

+ ३४. संख्या वाचक तद्धितप्रत्यय लागेका शब्दहरू—

नेपाली भाषामा निम्नलिखित अवस्थामा निम्नलिखित प्रत्यय लगाई संख्या वाचक तद्धितान्त शब्दहरूको निर्माण गरिन्छ । जस्तै—
क—गणनाको अर्थमा—

१. ओटा--तीनोटा (तीन+ओटा), चारोटा (चार+ओटा), पाँचोटा (पाँच+ओटा) इत्यादि ।
२. औटा--तीनौटा (, + औटा), चारौटा (; + औटा), पाँचौटा (, + औटा) इत्यादि ।
३. एउटा--चारैउटा (चार+एउटा), पाँचैउटा (पाँच+एउटा) इत्यादि ।
४. टा--दुईटा (दुई+टा), तीनटा (तीन+टा), चारटा (चार+टा), पाँचटा (पाँच+टा) इत्यादि ।
५. वटा--एकवटा (एक+वटा), दुईवटा, तीनवटा, चारवटा, पाँचवटा, छवटा इत्यादि ।

ख—क्रम जनाउने अर्थमा—

१. ई—चौथी (चौथो+ई), छैटी (छैटो+ई)...
२. ऐ—दसैं (दश+ऐं).....
३. ओ—पहिलो (पहिला+ओ), दोस्रो (दोस्त्रा+ओ), तेस्रो, चौथो...
४. औं—चारौं (चार+औं), पाँचौं, आठौं, नवौं, दसौं, बीसौं, चालीसौं, सयौं, हजारौं, लाखौं करोडौं, अरबौं, खरबौं इत्यादि ।

ग—दोहोराउने अर्थमा—

१. वर-व्वर--दोवर-दोव्वर, तेवर-तेव्वर, चौवर-चौव्वर इत्यादि ।

(६४)

२. हरो-होरो-एकहरो-एकहोरो, दोहरो-दोहोरो, तेहरो-तेहोरो इत्यादि ।
 ३. सरो-एकसरो, दुईसरो, तीनसरो इत्यादि ।

घ-धेरै बुझाउने अर्थमा—

१. अन्-पचासन्, सयन्, हजारन्, लाखन्, करोड़न्, अरबन् इत्यादि ।

ड-समुदाय बुझाउने अर्थमा—

१. आ—एक्का, तिया, पन्जा, छक्का, सत्ता, अठ्ठा इत्यादि ।
 २. ई—जोडी, कुडी, कोरी इत्यादि ।
 ३. लो—एक्लो, दोक्लो इत्यादि ।

च-गुणा बुझाउने अर्थ—

१. आ—दुना, छक्का, सत्ता, साता, आठा इत्यादि ।
 २. आन्-आँ—एकान्, तियाँ, नवाँ, दसान्, सयान् इत्यादि ।
 ३. ए—दुने, चौके, पञ्जे, छक्के, सत्ते इत्यादि ।

माथि लेखिएका संख्यावाचक शब्दहरू बाहेक पनि निम्नलिखित संख्यावाचक तद्धितान्त शब्दहरू नेपाली भाषामा प्रयोग भएका पाइन्छन् । जस्तै—यौटा, दोटा, एकोटा, अढाइ, सवाइ, चौथाइ, तिहाइ, पाउ, पाँने, सवा, आधा, डेढ, साढे, पसेरी, एकपल्ट, दुईपल्ट, एकपालि, दुईपालि, तीनताली, एकवाजी, दुईवाजी इत्यादि ।

तल नेपालीमा प्रचलित केही तद्धितप्रत्ययद्वारा बनेका शब्दहरू सामान्य जानकारी गराउने प्रयास गरिएको छ ।

१. अड—थप्पड (थप्-थप्पा) (ना० ना०), झक्कड (झक) (ना० वि०) इत्यादि ।
 २. आ—खाता (खात), टाँका (टाँक), तला (तल) (ना० ना०), पश्चिमा (पश्चिम); वेकम्मा (वेकाम) (ना० वि०) इत्यादि ।

३. आइँ—कजाइँ (काज), रजाइँ (राज) (ना० ना०), कुप्प्याइँ (कुप्रो), गुन्ड्याइँ (गुन्डो); धुत्याइँ (धूत), लुच्याइँ (लुच्चो) (वि० ना०) ।
४. आउरी औरी—जडाउरी-जडौरी (जाड), जिताउरी-जितौरी (जित) सिगाउरी-सिंगौरी (सिंग), तिरौरी (तिल) (ना० ना०) इत्यादि ।
५. आउरो-औरो—कुनाउरो-कुनौरो (कुनो), थुनाउरो-थुनौरो (थुन), धूपौरो (धूप), भूसौरो (भूस) (ना० ना०) इत्यादि ।
६. आडि—अगाडि (अगि), अघाडि (अघि), पछाडि (पछि) (अव्यय-अव्य) इत्यादि ।
७. आन—गुजरान (गुजरा), धुरान (धुर), घुरान (घुर), रछान (रज-रछ) (ना० ना०) इत्यादि ।
८. आनी—चुकानी (चुक), मुहानो (मुह) (ना० ना०) इत्यादि ।
९. आर—घच्चार (घच्चा), सुनार (गुन), (ना० ना०), दंतार (दांत), निम्तार (निम्ता) (ना० वि०), ठगार (ठग), ठगाहार (ठगाहा), ढँटार (ढाँट) (वि० वि०) इत्यादि ।
१०. आलो—कठालो (कण्ठ), खेतालो (खेत), गोठालो (गोठ), दिद्यालो (दियो), मिरालो (भिर) (ना० ना०) इत्यादि ।
११. आस—मिठास (मीठो) (वि० ना०), तितास (तितो) इत्यादि ।
१२. आसो—गथासो (गाथा), गुनासो (गुन), दतासो (दांत) (ना० ना०) इत्यादि ।
१३. आहा—उपद्रचाहा (उपद्रो), गँज्याहा (गाँजा), घुस्याहा (घुस), जङ्-याहा (जाँड), मुल्याहा (मूल) (ना० वि०), छुल्याहा (छुल), ठगाहा (ठग) (वि० वि०) इत्यादि ।
१४. इङ्गर—कसिङ्गर (कस), पतिङ्गर (पात) (ना० ना०), जोइटिङ्गर (जोइट-जोई), लठिङ्गर (लाठ्) (ना० वि०), घसिङ्गर (घुसो) (वि० वि०) इत्यादि ।

(६६)

१५. इन्ना-इन्दा—रोजिन्ना-रोजिन्दा (रोज), सालिन्ना-सालिन्दा (साल)
(ना० अव्य०), शरमिन्दा (शरम) (ना० वि०) इत्यादि ।
१६. उरी—ढिकुरी (ढिक) (ना० ना०), वतुरी (वात), लिखुरी (लिख)
(ना० वि०) इत्यादि ।
१७. उलो-उल्लो—वकुलो-वकुल्लो (वक) (ना० ना०), थमल्लो (थास)
(ना० वि०), चकुलो-चकुल्लो (चको), ठडुलो-ठडुल्लो
(ठाडो) (वि० वि०) इत्यादि ।
१८. उवा—टहनुवा (टहल), ठेडुवा (ठेड), तनुवा (तल) (ना० ना०),
गेरुवा (गेरु), (ना० वि०), ठडुवा (ठाडो), लठुवा (लाठो);
(वि० वि०) इत्यादि ।
१९. एउली औली—रतेउली (रत्यौली), राति (ती), कलसेउली-
कलस्यौली (कलश), पुर्खेउली पुर्खौली (पुर्खा)
(ना० ना०) इत्यादि ।
२०. एउलो-औलो—वपेउलो-वस्यौलो (वर्पा), हंसेउलो-हंस्यौलो (हांस)
(ना० ना०), ठडेउलो-ठड्यौलो (ठाडो), मटेउलो-
मट्यौलो (माटो) (ना० वि०) इत्यादि ।
२१. एग्रो--पठेग्रो (पाठो), भुतेग्रो (भुत) (ना० ना०) इत्यादि ।
२२. एङ्ग्रो-याङ्ग्रो—मटेङ्ग्रो-मट्याङ्ग्रो (माटो) (ना० ना०) गोजेग्रो-
गोज्याङ्ग्रो (गोजे), लठेङ्ग्रो-लठ्याङ्ग्रो (लाठो)
(ना० वि०) इत्यादि ।
२३. एटो--कलेटो (कालो), चिप्लेटो (चिप्लो) (वि० ना०) इत्यादि ।
२४. एत्रो—कुसेत्रो (कुश), चुलेत्रो (चुल), तलेत्रो (तल) (ना० ना०),
लूसेत्रो (लुसो), (वि० वि०) इत्यादि ।
२५. एन—जुठेन (जुठो), दुङ्गेन (दुङ्गो), दुटेन (दुटो), ढंडेन (ढांड)
(ना० ना०), गेगरेन (गेगर), पश्रेन (पश्र-पत्यर) (ना० वि०)
इत्यादि ।

(६७)

२६. एनी--मौजेनी (मौजा) (ना० ना०) वर्सेनी (वर्ष), सालेन (साल)
(ना० अव्य०) इत्यादि ।
२७. एलु--वरेलु (घर), वनेलु (वन), (ना० वि०) इत्यादि ।
२८. एलो--जुरेलो (जुरो), डंडेलो (डांडो), ढंडेलो (ढांड) (ना० ना०)
इत्यादि ।
२९. एरी--घडेरी (घर), मितेरी (मित), मझेरी (माझ) (ना० ना०)
इत्यादि ।
३०. एरो--पनेरो (पानी), वचेरो (वच्चो), वोक्सेरो (वोक्सो), संपेरो
(साँप) (ना० वि०) इत्यादि ।
३१. एसो--कुलेसो (कुलो), दुःखेसो (दुःख), सुखेसो (सुख) (ना० ना०)
गोलेसो (गोलो) (वि० ना०) इत्यादि ।
३२. ऐया--गवैया (गाउँ), घरैया (घर), वनैया (वन) (ना० वि०), अदैया,
(अद्राह) (वि० ना०) इत्यादि ।
३३. ओ--औलो (औल), जोहो (जोह), जालो (जाल) (ना० ना०), भोको
(भोक), प्यासो (प्यास) (ना० वि०), जागो (जागा), जर्कटो
(जर्कट) (वि० वि०), अन्धो (अन्ध) (वि० ना०) इत्यादि ।
३४. औट--चमौट (चाम), तमौट (तामो), दुनौट (दुनो) (ना.ना.)
इत्यादि ।
३५. औटी--कसौटी (कस), लखौटी (लाख) (ना० ना०), एकलौटी
(एकल) (वि० वि०) इत्यादि ।
३६. औटे--चुरौटे (चुरा), तमौटे (तामो) (ना० ना०), कुरौटे (कुरा),
बलौटे (बालु), भरौटे (भारा) (ना० वि०) इत्यादि ।
३७. औतो--कखौतो (काख), खगौतो (खाग), अगौतो (अर्ब), सरौतो
(सार) (ना० ना०), पनीतो (पानी) (ना० वि०) इत्यादि ।
३८. ली--गोर्खानी (गोर्खा), पालपाली (पाल्पा), सिंजाली (सिंजा)
(ना० वि०), स्यांजाली (स्यांजा), दुम्जाली (दुम्जा) इत्यादि ।

(६८)

३९. ले—कुम्ले (कुम्लो), ठिमीले (ठिमी), महले (महल) (ना०वि०)
इत्यादि ।

४०. लो—कुम्लो (कुम), च्याख्लो (च्याख), डाँठ्लो (डाँठ) (ना०ना०)
इत्यादि ।

कुनै वस्तुको ठूलो रूपलाई सानो रूप बनाउने तद्धित प्रत्ययहरू निम्नलिखित छन् । यिनलाई छुट्टै वाचक शब्द पनि भनिन्छ ।

१. इका—पत्रिका (पत्र), पुस्तिका (पुस्तक), पुष्पिका (पुष्प) इत्यादि ।
२. इया—खटिया (खाट), डलिया (डालो), हटिया (हाट) इत्यादि ।
३. ई—गेडी (गेडो), गोली (गोला), घ्याम्पी (घ्याम्पो), चोली (चोलो),
ठेकी (ठेको), पोतारी (पोतारो), फुली (फूल), इत्यादि ।

संस्कृत तद्धितप्रत्यय र तिनबाट बनेका शब्दहरू :—

नेपाली भाषाको शब्द भण्डारमा संस्कृत तत्सम तद्धितान्त शब्दहरूको ठूलो संख्या छ । यस्तो हुनुमा नेपाली भाषाको जन्म नै संस्कृत भाषाबाट भएकाले हो । यसमा कुनै आश्चर्य मान्न पर्ने कारण छैन । नेपालीमा संस्कृत शब्दका (कृदन्त र तद्धितान्त) यिनै कारणबाट यिनलाई 'तत्सम' भन्ने विशेष नाउँ दिइएको पाइन्छ । त्यसै सन्दर्भमा हेर्दा संस्कृत तत्सम तद्धितान्त शब्दहरूले नेपाली भाषाको शब्दभण्डारलाई निकै समृद्धशाली बनाएको कुरा नकार्न सकिदैन । संस्कृतमा यस्ता शब्दहरू नाम, सर्वनाम, विशेषण र अव्ययको रूपमा पाइन्छ ।

संस्कृतका सबै तद्धितप्रत्ययद्वारा निर्माण गरिएका शब्दहरू नेपालीमा ग्रहण गरिएका छैनन् । त्यसो हुँदा पाठ्यांशमा समावेश संस्कृत तत्सम तद्धितप्रत्ययद्वारा निर्मित शब्दको सूची पछिले र त्यसपछि नेपालीमा प्रचलित तद्धितप्रत्यय र तद्धितान्त शब्दको सूची दिइने छ ।

- (+) १. इक—(ठक्) आस्तिक (अस्ति), धार्मिक (धर्म), नास्तिक (नास्ति), मासिक (मास) (गु०वा०), ऐतिहासिक (इतिहास), काल-

(६९)

निक (कल्पना), लौकिक (लोक), सामाजिक (समाज) (संवा०), आलंकारिक (अलङ्कार), तार्किक (तर्क), नैयायिक (न्याय), वैदिक (वेद) (त्यो जान्ने) इत्यादि ।

(+) २. इका—(,स्त्री०) गणिका (गण), दर्शिका (दर्श), लेखिका (लेख), शिक्षिका (शिक्षा), सेविका (सेवा) इत्यादि ।

(✓) ३. इय—(डिम्च्) अग्रिम (अग्र), अन्तिम (अन्त), पश्चिम (पश्च) (गुंवा०) इत्यादि ।

(✓) ४. इमा—(इमानिच्) अणिमा (अणु), गरिमा (गुरु), महिमा (महत्), रक्तिमा (रक्त) (गुंवा०) इत्यादि ।

(✓) ५. इय—(घ) प्रान्तिय (प्रान्त), राष्ट्रिय (राष्ट्र), क्षत्रिय (क्षत्र), यज्ञिय (यज्ञ) (गुंवा०) इत्यादि ।

(+) ६. ई—[इनी] क्रोधी [क्रोध], दुःखी [दुःख], सुखी [सुख], हली [हन्] [कंवा०] इत्यादि ।

[+] ७. ईण—ईन—[खञ्] ग्रामीण [ग्राम], क्षीण [क्षि], कुलीन [कुल], नवीन [नव], प्राचीन [प्राच] [गुंवा०] इत्यादि ।

[+] ८. ईय—[छ] आत्मीय [आत्मा], भवदीय [भवत्] राजकीय [राजन्], क्षेत्रीय [क्षेत्र] [संवा०] इत्यादि ।

[+] ९. क—[कन्] पुत्रक [पुत्र], बालक [बाल] [अंवा०], पञ्चक [पञ्च], सप्तक [सप्त], दशक [दश], [समूंवा०], पथिक [पथिन्] [कंवा०] इत्यादि ।

(✓) १०. तम—(तमप्) उत्तम (उत्), पटुतम (पटु), लघुतम (लघु), श्रेष्ठतम (श्रेष्ठ), (तु० वा०) इत्यादि ।

(✓) ११. तर—(तरप्) उत्तर (उत्), पटुतर (पटु), लघुतर (लघु), श्रेष्ठतर (श्रेष्ठ) (तु० वा०) इत्यादि ।

+ १२. ता—त्व (तल) मित्रता-मित्रत्व (मित्र), मूर्खता-मूर्खत्व (मूर्ख),

(७०)

समता (सम), सतीत्व (सती) (भा० वा०), जनता (जन),
बन्धुता बन्धुत्व (बन्धु) (समू० वा०) इत्यादि ।

(✓) १३. स-(म)-अधम (अधस्), आदिम (आदि), द्रुम (द्रु), मध्यम
(मध्य) (गु० वा०) इत्यादि ।

(+) १४. मान्-(मतुप्)-आयुष्मान् (आयुष्य), धीमान् (धी), मति-
मान् (मति), श्रीमान् (श्री) (गु० वा०)
इत्यादि ।

(✓) १५. य-(यञ्, ठय, यत्)-गार्ग्यं (गर्गं), चाणक्य (चाणक), आदित्य
(अदिती), दैत्य (दिती), देश्य (देश),
मनुष्य (मनु) (अ० वा०), नैपुण्य
(निपुण), शौर्य (शूर), सौन्दर्य (सुन्दर)
(भा० वा०) इत्यादि ।

(+) १६. वान्-(वतुप्)--चरित्रवान् (चरित्र), धनवान् (धन), मायावान्
(माया), विद्यावान् (विद्या), शीलवान् (शील)
(गु० वा०) इत्यादि ।

(✓) १७. वी-(विन)-तेजस्वी (तेजस्), मायावी (माया), मेघावी
(मेघा), यशस्वी (यशस्) (गु० वा०) इत्यादि ।

नेपाली भाषामा प्रचलित केही तद्धितप्रत्यय र तिनवाट बनेका

शब्दहरू :-

१. अ-(अण)-औरस (उरस्), कौरव (कुरु), दानव (दनु), मानव
(मनु), राघव (रघु), वासुदेव (वसुदेव) (अ० वा०),
कौशल (कुशल), गौरव (गुरु), लाघव (लघु), मौन
(मुनि), शैशव (शिशु), यौवन (यून) (भा० वा०),
पार्थिव (पृथिवी), शाक्त (शक्ति), शैव (शिव), वैष्णव
(विष्णु) (स० वा०) इत्यादि ।

(७१)

२. आलु--(आलुच्)—कृपालु (कृपा), तन्द्रालु (तन्द्रा), दयालु (दया), श्रद्धालु (श्रद्धा) (गु० वा०) इत्यादि ।
३. इत--(इतच्)—आनन्दित (आनन्द), क्रोधित (क्रोध), पीडित (पीडा), पूजित (पूजा), हर्षित (हर्ष) (गु० वा०) इत्यादि ।
४. इल--(इलच्)—जटिल (जटा), पङ्किल (पङ्क), फेनिल (फेन) (गु० वा०) इत्यादि ।
५. इष्ठ--(इष्ठन्)—कनिष्ठ (अल्प), जेष्ठ (वृद्ध), पापिष्ठ (पापित्), वलिष्ठ (वलवत्), श्रेष्ठ (श्रेयस्) (गु० वा०) इत्यादि ।
६. एय--(ढक्)—आञ्जनेय (अञ्जना-नी), कौन्तेय (कुन्ती), गाङ्गेय (गङ्गा), वैन्तेय (विनता) (अ० वा०), पौलषेय (पुरुष) (स० वा०) इत्यादि ।
७. चित् (चित्)—कथंचित् (कथम्), कदाचित् (कदा) (अनि० वा०) इत्यादि ।
८. तन--(ण्यल्)—अद्यतन (अद्य), चिरन्तन (चिर), नूतन (नव), पुरा-तन (पुरा) (का० वा०) इत्यादि ।
९. तः--[तसिल्]—अतः [एतस्मात्], अंशतः [अंश], मूलतः [मूल] [री० वा०] इत्यादि ।
१०. त्र--[त्रल्]—अन्यत्र [अन्यस्मिन्], परत्र [परस्मिन्], यत्र [यस्मिन्], सर्वत्र [सर्वस्मिन्], एकत्र [एकस्मिन्] [स्था० वा०] इत्यादि ।
११. था--[थाल्]—अन्यथा [अन्य], तथा [तद्], यथा [यद्], सर्वदा [सर्व] [री० वा०] इत्यादि ।
१२. दा--[दाल्]—एकदा [एक], तदा [तद्], यदा [यद्], सर्वदा [सर्व] [का० वा०] इत्यादि ।

(७०)

समता (सम), सतीत्व (सती) (भा० वा०), जनता (जन),
बन्धुता बन्धुत्व (बन्धु) (समू० वा०) इत्यादि ।

(✓) १३. स-(स)-अधम (अधस्), आदिम (आदि), द्रुम (द्रु), मध्यम
(मध्य) (गु० वा०) इत्यादि ।

(+) १४. मान्-(मतुप्)-आयुष्मान् (आयुष्य), धीमान् (धी), मति-
मान् (मति), श्रीमान् (श्री) (गु० वा०)
इत्यादि ।

(✓) १५. य-(यञ्, ठय, यत्)-गार्ग्यं (गर्गं), चाणक्य (चाणक), आदित्य
(अदिती), दैत्य (दिती), देश्य (देश),
मनुष्य (मनु) (अ० वा०), नैपुण्य
(निपुण), शौर्य (शूर), सौन्दर्य (सुन्दर)
(भा० वा०) इत्यादि ।

(+) १६. वान्-(वतुप्)--चरित्रवान् (चरित्र), धनवान् (धन), मायावान्
(माया), विद्यावान् (विद्या), शीलवान् (शील)
(गु० वा०) इत्यादि ।

(✓) १७. वी-(विन)-तेजस्वी (तेजस्), मायावी (माया), मेधावी
(मेधा), यशस्वी (यशस्) (गु० वा०) इत्यादि ।

नेपाली भाषामा प्रचलित केही तद्धितप्रत्यय र तिनवाट बनेका

शब्दहरू :—

१. अ-(अण)-औरस (उरस्), कौरव (कुरु), दानव (दनु), मानव
(मनु), राघव (रघु), वासुदेव (वसुदेव) (अ० वा०),
कौशल (कुशल), गौरव (गुरु), लाघव (लघु), मौन
(मुनि), शैशव (शिशु), यौवन (यून) (भा० वा०),
पार्थिव (पृथिवी), शाक्त (शक्ति), शैव (शिव), वैष्णव
(विष्णु) (स० वा०) इत्यादि ।

(७१)

२. आलु--(आलुच्)—कृपालु (कृपा), तन्द्रालु (तन्द्रा), दयालु (दया), श्रद्धालु (श्रद्धा) (गु० वा०) इत्यादि ।
३. इत--(इतच्)—आनन्दित (आनन्द), क्रोधित (क्रोध), पीडित (पीडा), पूजित (पूजा), हर्षित (हर्ष) (गु० वा०) इत्यादि ।
४. इल--(इलच्)—जटिल (जटा), पर्झिल (पर्झ), फेनिल (फेन) (गु० वा०) इत्यादि ।
५. इष्ठ--(इष्ठन्)—कनिष्ठ (अल्प), जेष्ठ (वृद्ध), पापिष्ठ (पापिन्), वलिष्ठ (बलवत्), श्रेष्ठ (श्रेयस्) (गु० वा०) इत्यादि ।
६. एय--(टक्)—आञ्जनेय (अञ्जना-नी), कौन्तेय (कुन्ती), गाङ्गेय (गङ्गा), वैन्तेय (विनता) (अ० वा०), पौरुषेय (पुरुष) (स० वा०) इत्यादि ।
७. चित् (चित्)—कथंचित् (कथम्), कदाचित् (कदा) (अनि० वा०) इत्यादि ।
८. तन--(ण्यल्)—अद्यतन (अद्य), चिरन्तन (चिर), नूतन (नव), पुरातन (पुरा) (का० वा०) इत्यादि ।
९. तः--[तसिल्]—अतः [एतस्मात्], अंशतः [अंश], मूलतः [मूल] [री० वा०] इत्यादि ।
१०. त्र--[त्रल्]—अन्यत्र [अन्यस्मिन्], परत्र [परस्मिन्], यत्र [यस्मिन्], सर्वत्र [सर्वस्मिन्], एकत्र [एकस्मिन्] [स्था० वा०] इत्यादि ।
११. था--[थाल्]—अन्यथा [अन्य], तथा [तद्], यथा [यद्], सर्वथा [सर्व] [री० वा०] इत्यादि ।
१२. दा--[दाल्]—एकदा [एक], तदा [तद्], यदा [यद्], सर्वदा [सर्व] [का० वा०] इत्यादि ।

(७२)

१३. धा-[-धा]—अनेकधा [अनेक], द्विधा [द्वि], शतधा [शत], सहस्रधा [सहस्र] [प्र० वा०] इत्यादि ।

१४. मय-[-मयट्]—अन्नमय [अन्न], काष्ठमय [काष्ठ], जलमय [जल], मृण्मय [मृत्तिका], रौप्यमय [रौप्य], वाङ्मय [वाग्मी] [का० वा०] इत्यादि ।

१५. र-[-(र)]—कञ्जर (कुञ्ज), नगर (नग), मयुर (मथ्रु), मुखर (मुख्र), (गु० वा०) इत्यादि ।

१६. ल-[-(लच्)]—मांसल (मांस), शीतल (शीत), श्यामल (श्याम) (गु० वा०) इत्यादि ।

१७. वत्-[-(वति)]—पितृवत् (पितृ), मातृवत् (मातृ), शब्दवत् (शब्द) (गु० वा०) इत्यादि ।

१८. शः-[-(शस्)]—अक्षरशः (अक्षर), क्रमशः (क्रम), बहुशः (बहु) (री० वा०) इत्यादि ।

(+) ३- समास प्रक्रियाद्वारा शब्द निर्माण--

नेपाली भाषामा शब्द निर्माण समास गरेर पनि गरिन्छ । यो पद्धतिको प्रचलन पौतुक सम्पत्तिको रूपमा नेपाली भाषाले प्राप्त गरेको हो । यसमा दुई वा त्यसभन्दा बढी स्वतन्त्ररूपहरू मिली एउटै शब्द बन्दछ । त्यसैले “दुई वा त्यसभन्दा बढी शब्दहरूको मेललाई समास भनिन्छ ।” कसै-कसैले यसलाई “समस्तपद” पनि भन्दछन् । जे होस् यसमा दुई वा त्यसभन्दा बढी शब्दलाई एकैसाथ मिलाई राखिने हुँदा आकारमा कमी आउनुका साथै अर्थ पूरा-पूरा निस्किएर शब्द कोरी-वाटी गरी चट्ट परेको सुन्दरी झैं देखा पर्दछ ।

छोटोपन मात्र समासको विशेषता होइन, छिटो र छरितोपनको साथै राम्रो र गम्भीर भाव व्यक्त गर्ने क्षमता यसमा लुकेको हुन्छ । वास्तवमा समासको महत्व पनि यही नै हो भन्न सकिन्छ ।

नेपाली भाषामा व्याकरणकारहरूले ६ प्रकारका समासको वर्णन गरेका छन् :--

(+) १. तत्पुरुष (हकदार) समास :--“वेग्ला-वेग्लै अर्थ बुझाउने वेग्ला वेग्लै विभक्ति भएका शब्दहरू जोडिई वा ‘न’ शब्द भएको र प्रायः पछिल्लो शब्दको अर्थ मुख्य हुने समासलाई ‘तत्पुरुष समास’ भनिन्छ।”

जस्तै--

कामलाई+लायक=कामलायक, घरदेखि+फुट्टा=घरफुट्टा, भुइँदेखि+फुट्टा=भुइँफुट्टा, पानीको लागि (निमित्त) घाट=पानीघाट, राजाको+काज =राजकाज दिनको+आधा=आधादिन, घरमा+वास=घरवास, विद्यामा+कुशल=विद्याकुशल, नपढेको=अपढ, खराव काम=नकाम इत्यादि ।

(+) २. कर्मधारय समास--“अघिल्लो शब्द विशेषण र पछिल्लो शब्द नाम मिली बनेको समासलाई ‘कर्मधारय समास’ भनिन्छ।” यो समासमा प्रायः पछिल्लो शब्दकै अर्थ मुख्य हुन्छ ।

जस्तै—कालो माटो=कालिमाटी, रातो माटो=रातमाटो-रातिमाटी गह्रौं झैँ गोरो=गह्रौंगोरो, नीलो कमल=नीलकमल, महान राजा=महाराज, मन्त्रान् ऋषि=ऋषि, पढेको लेखेको=पढेलेखेको, जानेको सुनेको=जाने-सुनेको, मुखरूपी चन्द्र=मुखचन्द्र, सानी आमा=सानीमा इत्यादि ।

(+) ३. द्विगु [संख्ये] समास--“अघिल्लो शब्द संख्यावाचक भै नाम-संग त्यसको मेल भए ‘द्विगु समास’ हुन्छ ।” यसरी समास भएको शब्दले समुदायको अर्थ बुझाउनु पर्दछ ।

जस्तै—चारोटा [चार] घेरा = चौघेरा, तीन मुहानको समुदाय = तीनमुहानी = तीनमुहान, दुई वाटो = दो वाटो, दुई मनको समुदाय = दोमन, नौवटा रत्न = नववत्न, तीनवटा रत्न = त्रिवत्न, पञ्च अमृत = पञ्चामृत, सातवटा कोसी = सप्तकोसी, सातवटा गण्डकी = सप्तगण्डकी इत्यादि ।

(७४)

(+) ४. द्वन्द्व [दोहरे] समास—“एकै किसिमका शब्दहरू मिली ‘र वा’ लोप हुने समासलाई ‘द्वन्द्व समास’ भनिन्छ ।” यसमा दुवै शब्दको अर्थ प्रधान हुन्छ ।

जस्तै—अघि र पछि = अघिपछि, गाई र गोरु = गाईगोरु, ठिटा र ठिटो = ठिटा-ठिटो, तीन वा चार = तीनचार, दाजु र भाइ = दाजुभाइ, बाबु र आमा = बाबुआमा, मानो र पाथी = मानो, पाथी, लेन वा देन = लेनदेन, हात र गोडा = हातगोडा इत्यादि ।

(+) ५. बहुव्रीहि [छयातमिसे] समास—“विशेषण र नाम मिली भिन्दै अर्थ लिएर बनेको समस्त पदलाई ‘बहुव्रीहि समास’ भनिन्छ ।” जस्तै—

कालो जिभ्रो भएको = कलजिभ्रे, तीन कुना भएको = तीनकुने, नाक काटिएको = नकटो, पानका जस्ता बुट्टा भएको = पानबुट्टे, बायका जस्तो मुख भएको = बघमुखा-बाघमुखे, सिमलका जस्तो काँडा भएको = सिमलकाँडे, मूल्य नभएको = अमूल्य, लामा कान भएको = लमकन्ने इत्यादि ।

(+) ६. अव्ययीभाव (बेखर्ची) समास—“अव्ययको अरु शब्दसँग मिली बनेको समस्तपदलाई ‘अव्ययीभाव समास’ भनिन्छ ।” यसमा अव्ययकै अर्थ मुख्य हुन्छ । जस्तै—कोशीको पारि = कोशिपारी, जन्मभरि = आजन्म, तल्लो तिर = तल्लिर, प्रत्येक दिन = प्रतिदिन, नदीको पारि = नशिपारि, फक्रेको झैं = फक्रे झैं, लेखेको अनुसार = लेखे अनुसार, शक्ति भएसम्म = यथाशक्ति, हिजोभन्दा अस्ति = श्रव् अस्ति इत्यादि ।

टिप्पणी—

(✓) अलुक्-समास—

“नेपाली भाषामा समास गर्दा कुनै शब्दहरू यस्ता पनि छन्—जसको विग्रह गर्दा रहेको शब्द विभक्ति जस्ताको तस्तै रहन्छन् भने त्यस किसिमले बनेको समासलाई ‘अलुक् समास’ भनिन्छ ।” यसको अर्को नाम अलोप समास पनि हो । वास्तवमा यस प्रकारका समास

(७५)

प्रक्रिया अन्तर्गत सामान्यतः विग्रह अवस्थाका पूर्वपद र उत्तरपद (मूल पदहरू) बाहेक तथा विभक्ति र गौणपद (अप्रधान शब्द) आदिको लोप हुँदैन । यस प्रकारको समासमा कहीं सिंगो पदावली नै रहेको हुन्छ भने कही विभक्तिको लोप पनि भएको हुँदैन । जस्तै—

विग्रह ← →	समस्तपद ← --- →	लोप वा अलुप भएको शब्द ← ————— →
१. वन, खाद्य तथा कृषि मन्त्री	१. वन, खाद्य तथा कृषि मन्त्री	१. तथा
२. कालीको पोई	२. कालीको पोई	२. को
३. तासको घर	३. तासको घर	३. को
४. मानविकी र सामा जिक शास्त्र अध्ययन संस्थान	४. मानविकी र सामाजिक शास्त्र अध्ययन संस्थान	४. र
५. राँडाको छोरो ×	५. राँडाको छोरो ×	५. को इत्यादि । ×

(✓) ४. नेपालीमा द्वित्व प्रक्रियाद्वारा—शब्द निर्माण

द्वित्वको शाब्दिक अर्थ डबलिनु वा दोहोरिनु हो । शब्द निर्माण क्रियाका सन्दर्भमा द्वित्व भन्नाले पूरै शब्दको वा शब्दांश दोहोरिई शब्द निर्माण हुने कुरालाई बुझ्नुपर्छ । यो प्रक्रिया नेपाली शब्द निर्माणमा निकै उर्वर पक्ष मानिन्छ । यसरी शब्द निर्माण गर्दा नाम, सर्वनाम, विशेषण, क्रिया, अव्यय र अनुकरणात्मक शब्दहरूमा यो विधि अपनाइन्छ । नेपाली भाषामा द्वित्व विधि मूलतः तीन प्रकारको देखिन्छ :—
१. पूर्ण, २. आंशिक र ३. अपरिवर्तित ।

(७६)

१. पूर्णद्वित्व—

“पूर्ण द्वित्व भनेको पूरै शब्द डबलिई द्वित्वात्मक शब्द बन्नु हो ?”

जस्तै—नामवाट—केटाकेटा, केटीकेटी, ख्यालख्याल, छोराछोरा, छोरीछोरी, दनदन, देशदेश, भैंसीभैंसी, मानिसमानिस, ढोकाढोका, घर-घर, थोपाथोपा, खटखट इत्यादि ।

सर्वनामवाट—आपनो-आपनो, को-को, जो-जो, तै-तै, सो-सो, म-म, यो-यो, हामी-हामी इत्यादि ।

विशेषणवाट—एक-एक, कालो-कालो, खल्लो-खल्लो, पाँच-पाँच, मीठो-मीठो, रातो-रातो, सेतो-सेतो, पुरानो-पुरानो, साना-साना इत्यादि ।

क्रियावाट—आउनुहोस्-आउनुहोस्, खान्छ-खान्छ, जा-जा, जान्छ-जान्छ वस्यौं-वस्यौं, भन्यो-भन्यो, भन्ला-भन्ला, भन्छ-भन्छ, हान्छ-हान्छ, हाँस्छ-हाँस्छ, इत्यादि ।

अव्ययवाट—अधि-अधि, कहिले-कहिले, जब-जब, तल-तल; पछि-पछि, पर-पर, माथि-माथि, वर-वर, सँग-सँग इत्यादि ।

अनुकरणात्मक—कल-कल, खुर-खुर, गन-गन, चिर-चिर, तर-तर, फिर-फिर, फन-फन स्वाँ-स्वाँ, हर-हर, द्वार-द्वार इत्यादि ।

२. आंशिक द्वित्व—

“आंशिक द्वित्व भन्नाले केवल शब्दांशको मात्रै द्वित्व बुझिन्छ” ।

जस्तै :—सर्वनामवाट—आ-आपनो, क-कसको, ज-जसको, य-यसको इत्यादि ।

विशेषणवाट—का-कालो, ठू-ठूलो, रा-रातो, से-सेतो, स सानो इत्यादि ।

(७७)

अव्ययवाट—अ-अधि, प-पछि, व-वर, प-पर, मा-माधि, त-तल
इत्यादि ।

३. अपरिवर्तित द्वित्व—

“यो प्रक्रियाद्वारा शब्द निर्माण गर्दा विभिन्न तरिका अपनाउन
सकिए तापनि यहाँ द्वित्व भएका शब्दको ध्वनिमा हुने परिवर्तनलाई
समेत बुझ्नुपर्छ” ।

जस्तै :—नामवाट—अडको-पडको, अखवार-सखवार, आलस-
तालस; उकुस-मुकुस, काठ-साठ, घर-सर, घाम-सान, टाटो-साटो, डिल-
सिल, पैसा-सैसा, दूध-सूध, राधेश्याम-साधेश्याम, भात-सात, हात-सात
इत्यादि ।

सर्वनामवाट—आफू-साफू, उ सु, जस-तस, जो-सो, त्यस स्यस, यो-
स्यो इत्यादि ।

विशेषणवाट—अहिले-सहिले, एक-सेक, दुई-मुई, तीन सीन, ठाडो-
साडो, पहुँलो-सहुँलो, राम्रो-साम्रो, लाख-साख; हजार-सजार इत्यादि ।

क्रियावाट—खान्छ-सान्छ, जान्छ-सान्छ, दिन्छ-सिन्छ, देखाउला-
सेखाउला, पुग्छन्-सुग्छन्, फकायो-सकायो, भन्यो-सन्यो, भन्यौं-सन्यौं,
हाँस्यौं-सास्यौं इत्यादि ।

अव्ययवाट—अरे-सरे, आज-साज, मली-सली, हँ-सँ, हेनं सेनं
इत्यादि ।

(७८)

विभिन्न तरिकादाट--

अत्तो पत्तो, अदलीबदली, आत्रामात्रा, आनतान, आनीबानी, आलो-
पालो, ओल्टोकोल्टो, औलादौला, इन्तुचिन्तु, इनेगिने, ऐरे-खैरे, ऐरे-जैरे,
ऐँचोपँचो, काटकुट, कारकुर, कारकोर, कोचकाच, खनखान, खाचखुच,
खासखुस, गनगान, गादगोद, चापचुप, चाटचुट, चोटचाट, चोरचार,
छिमलछामल, छेउछाउ, जाँचजुँच, जोतजात, ज्ञानज्ञुन, ज्ञिकज्ञाक, टाल-
टुल, टोलटाल, ठालठूल, ठूलठाल, ठेलठाल, डालडुल, डुलडाल, ढाक-
ढुक, ढुकढाक, ढोगढाग, तानतुन, तिरनतारन, तुनतान, थानथुन, थुन-
थान, धानधुन, धुनधान, पारपुर, पुरपार, पाछमुछ, पुछपाछ, फाकफुक,
फुकफाक, वाँधवुध, भुनधान, माडमुड, मुडमान, लाटलुट, लुटलाट, सार-
सोर, सोरसार, हाटहुट, हुटहाट, ज्ञनगुन, गुनज्ञान इत्यादि ।

श्री ठाणेशाय नमः यं प्रवृत्तं अनुपेक्षितं दृष्ट्वायते विरहं तर भणु सामासिक सन्धिद्वारा शब्द निर्माण

५

नेपाली भाषाको मुख्य आधार संस्कृत भाषा भएकोले अनिवार्य नेपालीमा उक्त शार्पकअन्तर्गत रही अध्ययन-अध्यापन गर्दा तत्सम रूपमा नेपाली भाषाले ग्रहण गरेका समास भएका तत्सम शब्दमा हुने सन्धिसम्बन्धी मूल नियमहरू (गुण, वृद्धि, सवर्ण, दीर्घ, ह्रस्व, स्पर्श विसर्गको ओकार सम्बन्धी) संक्षिप्त जानकारी हुनु अत्यावश्यक मात्र होइन, त्यसरी बनेका शब्दहरूले नेपाली भाषामा महत्वपूर्ण ठाउँ ओगटेको कुरा प्रस्ट नै छ । “त्यसैले पदहरूको, पदांशहरूको र समास गरिएका पद (शब्द) हरूको जोडलाई ‘सन्धि’ भनिन्छ” । सन्धिमा अगाडिका भागको अन्त्यका स्वर वा व्यञ्जन र पछिल्लो भागको आदिको स्वर वा व्यञ्जन वर्णहरूको जोड (योग) भई कहिले वर्णहरूको विकार र कहिले सो विकार नभएर प्रकृतिभाव (जस्ताको तस्तै पहिले जस्तै) हुने भएकाले सन्धिमा अघिल्लो भागको अंश र पछिल्लो भागको आद्य स्वरमा व्यञ्जनको योग हुने कुरा विसर्न हुँदैन । यस्तो योग (सन्धि) भए पछि प्रकृतिभाव बाहेक अरुमा अर्कै किसिमले वर्णहरू (शब्दहरू) को बनावट हुन्छ ।

समासमा शब्दको मेल हुन्छ । जसमा शब्दका अक्षर हराई वा यता-उति भई छोटो र नयाँ बन्दछ । सन्धिमा पनि यो विधि लागु हुन्छ । समासमा सन्धि हुन सक्छ, तर सन्धिमा समास हुनैपर्छ भन्ने कुनै व्याकरीणक नियम छैन । यही नै यो दुईमा भएको अन्तर पनि हो । यहाँ एउटा के कुरा विसर्न हुँदैन भने प्रवीणता प्रमाणपत्र तहमा यो शीर्षक छैन र स्नातकमा समावेश गरिएकोले समास भएका तत्सम

(८०)

शब्दहरूद्वारा शब्दनिर्माण प्रक्रियामा विशेष जोड दिएको छ । यस सन्दर्भमा समासगत सन्धि पूर्णतः नयाँ शर्पकको रूपमा लिएको पाठ्य-वस्तु हो ।

संस्कृत भाषामा “स्वर सन्धि, हल्सन्धि र विसर्ग सन्धि” गरी मुख्यतः तीन सन्धिको उपभद सहित वर्णन गरिएको छ । यहाँ पनि त्यही विधि अपनाइएको छ, जुन नेपालीमा प्रचलित छ ।

१. स्वरसन्धि—

(✓) क-गुणसन्धि—सन्धि गर्दा अगाडिका शब्दको अन्त्यमा अ, आ, छन् र पछाडिका शब्दको आखिरमा ‘इ ई, उ ऊ: ऋ’ छन् भने गुण सन्धि (क्रमले ए, ओ, अर्) हुन्छ ।

१. ‘अ वा आ’ को पछि ‘इ वा ई’ आए ती दुईका ठाउँमा ‘ए’ हुन्छ ।

जस्तै—अ + इ=ए → नर + इन्द्र=नरेन्द्र; देव + इन्द्र=देवेन्द्र; सुर + इन्द्र=सुरेन्द्र + शुभ, इच्छा + शुभेच्छा इत्यादि ।

अ + ई=ए → गण + ईश=गणेश, दिन + ईश=दिनेश; सुर + ईश=सुरेश इत्यादि ।

आ + इ=ए → महा + इन्द्र=महेन्द्र, यथा + इष्ट=यथेष्ट, यथा + इच्छा=यथेच्छा इत्यादि ।

अ + ई=ए → महा + ईश्वर=महेश्वर, महा + ईश=महेश, रमा + ईश =रमेश इत्यादि ।

२—‘अ वा आ’ को पछि ‘उ वा ऊ’ आए ती दुईका ठाउँमा ‘ओ’ हुन्छ ।

जस्तै :—अ + उ=ओ → सूर्य + उदय=सूर्योदय, देश उन्नति=देशोन्नति, प्रेम + उपहार=प्रेमोपहार इत्यादि ।

अ + ऊ=ओ → जल + ऊर्ध्व=जलोर्ध्व, शीत + ऊष्ण=शीतोष्ण इ० ।

आ + उ=ओ → राजा + उवाच=राजोवाच, महा + उत्सव=महोत्सव इत्यादि ।

आ + ऊ = ओ → गंगा + उर्मि = गंगोर्मि, महा + ऊर्मि = महोर्मि इ० ।

३—‘अ वा आ’ को पछि ‘ऋ’ आयो भने ती दुवैका ठाउँमा ‘अर्’ हुन्छ ।
जस्तै :- अ + ऋ = अर् → देव + ऋषि = देवर्षि, सप्त + ऋषि = सप्तर्षि, पुरुष +
ऋषभ = पुरुषर्षभ इत्यादि ।

आ + ऋ = अर् → महा + ऋषि = महर्षि, राजा + ऋषि = राजर्षि इत्यादि ।

(✓) ख-वृद्धि सन्धि—

सन्धि गर्ने सिलसिलामा ‘अ वा आ’ का पछि ‘ए, ऐ, ओ र औ’ आएका छन् भने त्यहाँ वृद्धि सन्धि (ए र औ) हुन्छ । वृद्धि सन्धि निम्न तरिकाले गर्न सकिन्छ—

जस्तै :- अ + ए = ऐ → एक + एक = ऐकेक, मम + एव = ममेव इत्यादि ।

अ + ऐ = ऐ → मत + ऐक्य = मतैक्य, देव + ऐश्वर्य = देवैश्वर्य इत्यादि ।

आ + ए = ऐ → सदा + एव = सदैव, महा + एकता = महैकता इत्यादि ।

आ + ऐ = ऐ → महा + ऐश्वर्य = महैश्वर्य, महा + ऐरावत = महैरावत इत्यादि ।

२—‘अ या आ’ को पछि ‘ओ वा औ’ आए ती दुवैको ठाउँमा ‘औ’ हुन्छ ।

जस्तै :- अ + ओ = औ → अमूल्य + औषधि = अमूल्यौषधि, वन + औषधि
वनौषधि इत्यादि ।

अ + औ = औ → परम + औषध = परमौषध, परम + औदार्य = परमौदार्य
इत्यादि ।

आ + ओ = औ → महा + औषधि = महौषधि, महा + भोज = महौज इ० ।

आ + औ = औ → महा + औषध = महौषध, महा + औत्कण्ठ्य = महौत्कण्ठ्य
इत्यादि ।

(✓) ग-दीर्घ सन्धि-

सन्धि गर्दा 'अ, आ, इ, ई, उ र ऊ का पछि यदि तिनै स्वरहरू आउँछन् भने त्यहाँ दीर्घ सन्धि हुन्छ । दीर्घ सन्धिलाई नै सवर्ग सन्धि भनिन्छ ।

१. 'अ या आ' को पछि 'अ वा आ' आए ती दुवैको ठाउँमा 'आ' हुन्छ । जस्तै :—अ+अ=आ→राम+अवतार=रामावतार, कृष्ण+अवतार=कृष्णावतार इत्यादि ।

अ+आ=आ→हिम+आलय=हिमालय, सचिव+आलय=सचि-
वालय इत्यादि ।

अ+आ=→विद्या+अर्थी=विद्यार्थी, गङ्गा+अवतरण=गङ्गावतरण
इत्यादि ।

आ+आ=आ→महा+आकाश=महाकाश, विद्या+आलय=विद्या-
लय इत्यादि ।

२. 'इ या ई' को पछि 'इ वा ई' आए ती दुवैका ठाउँमा 'ई' हुन्छ ।
जस्तै :-इ+इ=ई→अति+इन्द्रिय=अतीन्द्रिय, प्रति+इति=
प्रतीति इ० ।

इ+ई=ई—गिरि+ईश=गिरीश, भूमि+ईश्वर=भूमीश्वर इ० ।

ई+इ=ई—मही+ईन्द्र=महीन्द्र, शची+इन्द्र=शचीन्द्र इत्यादि ।

ई+ई=पृथिवी+ईश्वर=पृथिवीश्वर, सती+ईश=सतीश इत्यादि ।

३. 'उ वा ऊ' पछि 'उ वा ऊ' आए ती दुवैमा ठाउँमा 'ऊ' हुन्छ ।

जस्तै—उ+उ=ऊ—भानु + उदय=भानूदय, सु + उक्ति=सूक्ति ।

उ+ऊ=ऊ—पशु+ऊन=पशून, लघु+उर्मि=लघूर्मि इत्यादि ।

ऊ+उ=ऊ—वधू+उत्सव=वधूत्सव, भू+उदय=भूदय इत्यादि ।

ऊ+ऊ=ऊ—भू+उर्ध्व=भूर्ध्व, वधू+वर्णाविस्तम्=वधूर्णाविस्तम् इत्यादि ।

(८३)

घ-यण सन्धि

१--'इ या ई' को पछि 'इ वा ई' भन्दा बाहेक अरु कुनै स्वर आएमा 'इ या ई' को ठाउँमा 'य' हुने सन्धिलाई यण सन्धि भनिन्छ ।

जस्तै--इ+अ=य---यदि+अपि=यद्यपि; इ+आ=या---इति+आदि=इ० ।

इ+उ=यु--प्रति+उत्तर=प्रत्युत्तर, इ+ऊ=यू-नि+ऊन=न्यून, इ+ए=ये--प्रति + एक = प्रत्येक, इ + ऐ=यै--अति+ऐश्वर्य=अत्यैश्वर्य, इ+औ=यो--अति + ओषधि + अत्योषधि, इ + औ=यौ--अति+औदार्य=अत्यौदार्य, ई + अ = य -- नदी+अपणं = नदचर्पण, ई+आ = या -- देवी + आगमन = देव्यागमन, ई+उ = यु -- सखी+उचित = सख्युचित, ई+ऊ = यू-नदी + ऊर्मि = नद्यूर्मि, ई+ऐ=यै--देवी+ऐश्वर्य=देव्यैश्वर्य इत्यादि ।

२--'उ वा ऊ' को पछि यी दुई स्वर बाहेक अरु स्वर आएमा पनि यण सन्धि हुन्छ र 'उ र ऊ' को ठाउँमा 'व' बन्दछ । जस्तै---

सु+आगत = स्वागत; मधु+आलय = मध्वालय, अनु+अय = अन्वय, मनु+एषण = अन्वेषण, वधू+अनुकूल = वध्वनुकूल इत्यादि ।

ङ-अयादि सन्धि

'ए, ऐ, ओ र औ' का पछि तिनीहरू बाहेकका स्वर वर्ण आएमा क्रमैले अ, य्, आय्, अव् र आव् हुन्छ । (अर्थात् ए+अ=अय, ऐ+अ=आय, ओ+अव र औ+अ=आव, ऐ+इ=आवि, औ+इ=आवि इत्यादि) जस्तै--

ने+अन=नयन, नै+अक=नायक नै+इका=नायिका, गै+अक=गायक, पो+अन=पवन, पौ+अक=पावक, नौ+इक=नाविक इत्यादि ।

(✓) २-व्यञ्जन सन्धि--

“एक व्यञ्जनको अर्को व्यञ्जनसँग वा स्वरसँग जोडिएर बन्ने सन्धिलाई व्यञ्जन सन्धि वा हल् सन्धि भनिन्छ” । संस्कृत भाषामा व्यञ्जन सन्धिका अनेक नियमहरू छन्, तर नेपाली भाषामा ती सबै

(८४)

नियमहरू लागेर बनेका शब्दहरू त्यत्ति चलन-चल्तीमा नभएकाले केवल चलन चल्तीमा आएका शब्दहरूको केही टिपोट तल गरिंदै छ ।

जस्तै—जगत्+नाथ = जगन्नाथ, जगत्+ईश = जगदीश, शम्+का = शङ्का, पन्+डित = पण्डित, दुष्+त = दुष्ट, दिक्+गज = दिग्गज, वाक्+दान = वाग्दान, सत्+धर्म = सद्धर्म, उत्+घाटन = उद्घाटन, सत्+चरित्र = सच्चरित्र, उत्+लास = उल्लास, उत्+स्वास = उच्छ्वास, अलम्+कार = अलङ्कार, सम्+तोष = सन्तोष, तत्+मय = तन्मय, अच्+अन्त = अजन्त, सत्+चित = सच्चित, सत्+जन = सज्जन, सत्+भाव = सद्भाव, अनु+छेद = अनुच्छेद, पद+छेद = पदच्छेद, प्रति+छाया = प्रतिच्छाया, अहम्+कार = अहंकार, किम्+चित् = किञ्चित्, सम्+चय = सञ्चय, सम्+सद = संसद, सम्+शय = संशय इत्यादि ।

टिप्पणी—

क देखि मसम्मका व्यञ्जनलाई स्पर्श वर्ण भनिन्छ र यिनीहरू व्यञ्जन सन्धिका पेटभित्रै पर्ने भएकाले यहाँ तिनका वारेमा चर्चा गरिएन ।

३—विसर्ग सन्धि—

विसर्ग (:) को स्वर वा व्यञ्जनसँग जोडिएर हुने सन्धिलाई विसर्ग सन्धि भनिन्छ । यो सन्धिमा या विसर्गको ठाउँमा प्रायः रु, श्, व्, स्, ओ (✓) हुन्छ । जस्तै—

दुः+आशा = दुराशा, निः+बल = निर्वल, निः+छल = निश्चल, नि+फल = निष्फल, दुः+कर्म = दुष्कर्म, निः+जन = निर्जन, निः+रव = नीरव, निः+रस = नीरस, निः+कपट = निष्कपट, तिरः+कार = तिरस्कार, तेजः+मय = तेजोमय, मनः+तप = मनस्ताप, मनः+रथ = मनोरथ, मनः+रञ्जन = मनोरञ्जन, अधः+गति = अधोगति, मनः+हर = मनोहर, सुमनः+हर = सुमनोहर, मनः+योग = मनोयोग, वयः+वृद्ध = वयोवृद्ध इत्यादि ।

नामधातुद्वारा शब्द निर्माण

(✓) ६

“नाम, विशेषण, अव्यय र अनुकरणरामक शब्दहरूमा धात्वर्थ-बोधक प्रत्यय “आउ, इ, याइ” लागी बनेका शब्दहरूलाई ‘नामधातु’ भनिन्छ ।” यसको अर्को नाम व्युत्पन्न वा यौगिक धातु हो । यसरी बनेको नाम-धातुबाट ठाउँ हेरी ‘नु’ आदि क्रियायर्थक प्रत्यय लगाई शब्द निर्माण गर्ने सकिने हुँदा यही त्यसबारे सानो चर्चा गरिंदछ ।

जस्तै :—

शब्दहरू नामबाट	धात्वर्थ		नाम- धातु	वनेका शब्द		नाम- धातु	वनेका शब्द	
	धात्वर्थ	बोधक प्रत्यय		शब्दहरू नामबाट	धात्वर्थ बोधक प्रत्यय		नाम- धातु	वनेका शब्द
निद	आउ		निदाउ	निदाउनु, निदाउँछ,	आउ	कमाउ	कमाउनु, कमाउँछ,	
भोक	”		भोकाउ	भोकाउनु, भोकाउँछ,	आउ	घिनाउ	घिनाउनु, घिनाउँछ,	
रोग	”		रोगाउ	रोगाउनु, रोगाउँछ,	”	मोलाउ	मोलाउनु, मोलाउँछ,	
शोक	”		शोकाउ	शोकाउनु, शोकाउँछ,	”	लजाउ	लजाउनु, लजाउँछ,	
त्याग	इ		त्यागि	त्यागिनु, त्यागिन्छ,	इ	बतासि	बतासिनु, बतासिन्छ,	
माटो	”		माटि	माटिनु, माटिन्छ,	”	राकि	राकिनु, राकिन्छ,	
इख	याउ		इख्याउ	इख्याउनु, इख्याउँछ,	याउ	इच्छयाउ	इच्छयाउनु, इच्छयाउँछ,	
गोबर	”		गोब्याउ	गोब्याउनु, गोब्याउँछ,	”	कज्याउ	कज्याउनु, कज्याउँछ,	
डोरो	”		डोऱ्याउ	डोऱ्याउनु, डोऱ्याउँछ,	”	लत्याउ	लत्याउनु, लत्याउँछ,	इत्यादि

विशेषणवाट

विशेषणवाट

तेस्रो	आउ	तेसाउ	तेसाउनु, तेसाउँछ	दुब्लो	आउ	दुब्लाउ	दुब्लाउनु, दुब्लाउँछ
"	इ	तेसि	तेसिनु, तेसिन्छ	"	इ	दुब्लि	दुब्लिनु, दुब्लिन्छ
"	याउ	तेस्याउ	तेस्याउनु, तेस्याउँछ	"	याउ	दुब्ल्याउ	दुब्ल्याउनु, दुब्ल्याउँछ
मोटो	आउ	मोटाउ	मोटाउनु, मोटाउँछ	मंलो	आउ	मैलाउ	मैलाउनु, मैलाउँछ
वाङ्गो	इ	वाङ्गि	वाङ्गिनु, वाङ्गिन्छ	सोगो	इ	सोसि	सोसिनु, सोसिन्छ

अव्ययवाट

अव्ययवाट

भिन्न	आउ	भिन्नाउ	भिन्नाउनु, भिन्नाउँछ	वाहिर	इ	वाहिरि	वाहिरिनु, वाहिरिन्छ
"	इ	भिन्नि	भिन्निनु, भिन्निन्छ	"	"	"	इत्यादि ।
"	याउ	भिन्नाउ	भिन्नाउनु, भिन्नाउँछ	"	"	"	"

अनुकरणात्मक

चटचट	आउ	चटचटाउ	चटचटाउनु, चटचटाउँछ	थामथुम	याउ	थामथुम्याउ	थामथुम्याउनु, थामथुम्याउँछ
"	इ	चटचटि	चटचटिनु, चटचटिन्छ	सरसर	आउ	सरसराउ	सरसराउनु, सरसराउँछ
फरफर	आउ	फरफराउ	फरफराउनु, फरफराउँछ	"	इ	सरसरि	सरसरिनु, सरसरिन्छ
"	इ	फरफरि	फरफरिनु, फरफरिन्छ	"	याउ	सरसन्ध्याउ	सरसन्ध्याउनु, सरसन्ध्याउँछ
"	याउ	फरफन्ध्याउ	फरफन्ध्याउनु, फरफन्ध्याउँछ	"	"	"	इत्यादि ।

माथिका तरिकाले कय्यौ नामवस्तु वनाई कय्यौ शब्दहरूको निर्माण गर्न सकिन्छ । त्यसो हुँदा नेपाली भाषाको शब्द निर्माण प्रक्रियामा यसको महत्त्वपूर्ण स्थान छ ।

टिप्पणी—धात्वर्थबोधक 'आउ' प्रत्यय लागदा सकर्मक र अकर्मक 'नामधातु' दुवै बन्ने, 'इ' प्रत्यय लागदा अकर्मक 'नामधातु' मात्र र 'याउ' प्रत्यय लागदा सकर्मक 'नामधातु' बनेको प्रायः देखिन्छ । जस्तै :—
फरफराउनु [सकर्मक-अकर्मक-क्रिया विशेषण], झल्किनु [नाम अकर्मक], होच्याउनु [विशेषण-सकर्मक] इत्यादि ।

मिलित क्रियाद्वारा शब्दनिर्माण

दुई वा दुईभन्दा बढी क्रियाहरू मिलेर मिलित क्रिया बन्ने हुनाले अधिल्लो क्रिया मुख्य हुन्छ र त्यससित मिल्ने पछिल्लो क्रिया सहायक हुन्छ । साधारणतः निम्नलिखित क्रियाहरू मूल क्रियासित जोरिएर मिलित क्रिया बन्दछन् । जस्तै :—

खोज्नु—गर्नु+खोज्नु=गर्नखोज्नु, भन्नखोज्नु, लेखनखोज्नु, वस्नखोज्नु
इत्यादि ।

गर्नु—भन्दै+गर्नु=भन्दैगर्नु, हिड्दैगर्नु, जाँदैगर्नु, खाँदैगर्नु, इत्यादि ।

दिनु—भनी+दिनु=भनिदिनु-भन्दिनु, गरिदिनु-गर्दिनु, सुनिदिनु-सुन्दिनु,
खाइदिनु, हिडिदिनु-हिड्दिनु, वसिदिनु-वस्दिनु इत्यादि ।

पाउनु—गर्नु+पाउनु=गर्नपाउनु, पढ्नु=पाउनु, लेखनपाउनु, सिखनपाउनु
इत्यादि ।

वक्सिनु—गरी+वक्सिनु=गरिवक्सनु, पालिवक्सियोस्, लेखिवक्सियोस्
इत्यादि ।

राख्नु—भनी+राख्नु=भनिराख्नु, लेखिराख्नु, सुनिराख्नु, हेरिराख्नु
इत्यादि ।

लाउनु—खन्नु+लाउनु=खन्नलाउनु, गर्नु+लाउनु, जोत्नलाउनु, भन्नलाउनु
इत्यादि ।

(८८)

सक्नु—चङ्नु+सक्नु=चङ्नसक्नु, चलाउनसक्नु, भन्नसक्नु, हेर्नसक्नु
इत्यादि ।

हाल्नु—खाई+हाल्नु=खाइहाल्नु, खोजिहाल्नु, गइहाल्नु, सुनिहाल्नु
इत्यादि ।

हेनुं—गरी+हेर्न=परिहेनुं, चाखिहेनुं, लाइहेनुं, लेखिहेनुं इत्यादि ।

मान बुझाउने 'हुनु' र आवश्यकता बुझाउने 'पनुं' क्रिया मुख्य
क्रियासँग जोरिएर पनि मिलित क्रिया बन्दछ । जस्तै :—

हुनु—हुनुहुन्छ, हुनुहोला, हुनुहुन्थ्यो, हुनुहुनेछ इत्यादि ।

पनुं—पनुंपछं, पनुंपर्ला, पनुंपय्यो इत्यादि ।

केही अन्य मिलित क्रियाहरू :—

गनुंपछं, भन्नुपछं, गनुंहुंदैन, लेखिदेऊ, भनिदेऊ, इत्यादि ।

●

वर्णविन्यास सम्बन्धी नियम

(+) १--ह्रस्वदीर्घ सम्बन्धी नियमहरू

संसारका विभिन्न भाषाहरूमा आ-आफ्नै विशेषता र महत्व भए झैं हाम्रो नेपाली भाषामा पनि आफ्नै विशेषता र महत्व छ। यसै सन्दर्भमा हेर्दा नेपाली भाषालाई शुद्ध गरी लेख्ने प्रक्रिया मध्ये “ह्रस्व दीर्घ” सम्बन्धी नियमको ज्ञान हुनु अति जरूरी भएकाले अब यहाँ त्यसकै बारेमा सानो चर्चा गरिंदैछ।

१--अगाडि ‘ह्रस्व’ हुने शब्दहरू :

“सामान्यतया नेपाली भाषामा धेरै जसो शब्दहरूका अगाडि र केही अपवादलाई छोडेर क्रियाका सम्पूर्ण शब्दहरू समेतका “इ र उ” ‘ह्रस्व’ लेखिन्छन्”। जस्तै,

किताब, गुच्चा, छिमेक, मित्र, लियो, दियो, लिनु, उभो, उसै इत्यादि।

२--बीचमा ‘ह्रस्व’ हुने शब्दहरू :

“मोटामोटी रूपमा अधिकांश शब्दहरूका बीचमा आएका “इ र उ” ‘ह्रस्व’ लेख्नुपर्छ”। जस्तै :—

कमिला, बाहिर, चम्किनु, चम्कियो, झकिनु, झर्कियो, झर्किन्छ, झर्किएला, लम्किनु, लम्कियो, लम्किएछ, लम्किएला, कुखुरो, ढुकुर, तरुल, भिउँट, वटुल, सुकुल, कुकुर, गुनगुनाउनु, गुटमुटिएछ इत्यादि।

(६०)

३— अगाडि र बीचमा दीर्घ हुने शब्दहरू :

“संस्कृतबाट आएका ‘तत्सम’ शब्दहरू र अरु केही शब्दहरूका अगाडि र बीचमा आएका ‘इ र उ’ दीर्घ लेखिन्छन्” । जस्तै:—

अगाडि :—ईश्वर, ऊँट, ऊन, कीर्तन, कीर्ति, कूँजो, खुव, गीत, गीता, सीता, चीज, जीवन, जीविका, जून, झूटो, झूल, टीका, तोज, तीर, तीर्थ, दूध, दूबो, दूर, छीर, धूप, धूलो, नीद, नाति, नूतन, पोडा, पूजा, पूर्व, प्रीति, फूल, भाख, भीर, भूगोल, भूमि, भूमिका, भूल, मोठो, मीत, मूर्ख, मूर्ति, मूल्य, रीति, रुख, रूप, हीन, वीणा, वीर, शील, शीतल, शीर्षक, शून्य, सीमा, सूचना, सूर्य, स्वीकार, हीरा हूल इत्यादि ।

बीचमा :—अजीव, अचूक, अटूट, अतीव, अधूरो, अपूरो, असूल, आत्मीय, आशीर्वाद, उत्तीर्ण, कस्तूरी, गम्भीर, गरीव, अमीर, तस्वीर, नमूना, नवीन, परीक्षा, प्रतीक, प्रतीत, प्रवीण, प्रसूति, प्रसन्न, प्राचीन, मयूर, मञ्जुषा, मिहीन, समूह, अधोश, कानून, शरीर इत्यादि ।

४—शब्दका अन्त्यमा रहेका ‘इ र उ’ का सम्बन्धमा भने निम्नलिखित नियमहरू लागु हुन्छन् :—

क—“भाले जाति बुझाउने शब्दका पछाडि रहेका ‘इ र उ’ प्रायः ह्रस्व लेखिन्छन्” जस्तै :—

भाइ, नाति, ज्वाइ, जुवाइ, दाजु, बाबु, साधु, गोह, पोइ, भिनाजु इत्यादि ।

अपवाद—हात्ती, सम्धो, स्वामी ।

ख—“भाववाचक (आइ, आउ प्रत्यय लागी बनेका) नाम र ‘नु’ लागेका क्रियाहरू ‘ह्रस्व लेखिन्छन्’ जस्तै :—

भनाउ, गराउ, पढाइ, वसाइ, लेखाइ, छुच्याइं, छुस्याइं, मुख्याइं,

11-50
(९१) ३०

वस्नु, हिङ्नु, जान्नु, खान्नु, आउनु, लिनु, दिनु, पढ्नु, उड्नु, भन्नु, सुम्नु, इत्यादि ।

ग—“अरी, प्रत्यय बाहेकका अव्यय शब्दहरू “ह्रस्व” लेखिन्छन्” ।
जस्तै :—

अनि, अवि, मनि, मुनि, पनि, पछि, माथि, नेरि, निम्ति, लागि, खेरि, कि, किनकि, चाँहि फेरि, बाजि, पालि, वरिपरि, भोलि, पस्ति, अगाडि, पछाडि, कुत्ति, पट्टि, वरू, छि, चोटि, हगि, नाइँ, खोइ, एक्कासि, हम्मेसि (अरी प्रत्यय लागेका अव्यय शब्दहरू—यसरी, उसरी, कसरी, जसरी, त्यसरी) इत्यादि ।

घ—“नपुंसक विज्ञका उकारान्त शब्दहरू ‘ह्रस्व’ लेखिन्छन्” ।
जस्तै :—

घिउ, विउ, मसिनु, छानु, आलु, केराउ, गाउँ, नाउ, मानु, तालु, पिडालु, चाकु, मासु, स्याउ, हिउँ इत्यादि ।

ङ—“सर्वनाममा प्रत्यय जोडिएर बनेका शब्दहरू ‘ह्रस्व’ लेखिन्छन्” । जस्तै :—यति, उति, त्यति, जति इत्यादि ।

च—“शब्दका अन्त्यमा ति, धि, नि, पि, वि, पि, आएका र शरीरको भाव बुझाउने संस्कृत तत्सम शब्दहरू ह्रस्व लेखिन्छन्” ।
जस्तै :—

क्रान्ति, भक्ति, मति, नीति, रोगि, शक्ति, शान्ति, अवधि, प्रतिनिधि, बुद्धि, विधि, सन्धि, समाधि, ग्लानि, पाणिनि, मुनि, शनि, हानि, अद्यपि अपि, लिपि, कवि, छवि, रवि, ऋषि, कृषि, अस्थि, नाभि, रुचि इत्यादि ।

छ—“पोथी जाति जनाउने शब्दहरूको अन्त्यका ‘इ र उ’ दीर्घ लेख्नुपर्छ” जस्तै—

दिदी, बहिनी, छोरी, बुहारी, भाउजू, माइजू, फुफू, सासू, रानी,

(९२)

माई, गाई, भैंसी, नैनो, कामिनी, दमिनी, थकाल्नी, नेवानी, नोकर्नी, शोपनी, किरातिनी इत्यादि ।

ज—“विशेषणका पछाडि आएका शब्दहरूको ‘इ र उ’ प्रायः दीर्घ लेखिन्छन्” । जस्तै—

गरीबी, अमीरी, इमान्दारी, बेइमानी, बेहोशी, नोकरी, धनी, ज्ञानी, दुई, असी, इलमी, बैगुनी, राम्रो, नराम्रो, गोरी, काली, लग्गू, छट्टू, पत्रू, उल्लू इत्यादि ।

अपवाद—मायालु, सिकारु, दुधालु, ईर्ष्यालु इत्यादि ।

झ—‘सर्वनामका अन्त्यमा रहेका ‘इ र उ’ दीर्घ देखिन्छन्” । जस्तै :—तिमी, हामी, ऊ, उनी, ती, तिनी, यी, यिनी, तपाईं, आफू, अरू इत्यादि ।

ञ—“इच्छा र अहोत् जनिएका, ‘एर’ अर्थ दिने, स्त्रीलिङ्गी क्रिया-हरू, पेशा, दर्जा, जात र थर बुझाउने शब्दका अन्त्यमा आएका ‘इ र उ’ दीर्घ लेखिन्छन्” । जस्तै :—

खाऊ, खानू, सुतू, जाऊ, लेखू आऊ, लुकाई, वसाई, गराई, भनाई, हेरी, हिडी, खेती, हली, देउली, लिई, व्यापारी, नोकरी, ज्यामी, सेक्रेटरी, विचारी, अफिसरी, क्षेत्री, थारू, मैथिली, बंगाली, नेपाली, हिन्दू, रेग्मी, मैनाली, अधिकारी इत्यादि ।

ट—“नपुंसक लिङ्ग र मोरेको अक्षरसंग मिलेको उकारान्त शब्द, आदरार्थी शब्द, सम्बन्ध काकी, री, नी प्रत्यय लागेका शब्द, अरी प्रत्ययान्त शब्द—त्यस प्रकारको अर्थ बुझाउने शब्द र ही अन्त्यमा भएका शब्दहरूका ‘इ र उ’ दीर्घ लेखिन्छन्” । जस्तै—फर्सी, खसी, कौसी, टोपी, जुरेली, डाली, मिठाई, कोयलो, पन्यू, कुन्यू, पिठ्यू, चक्कू, (नपुं लि०) दाज्यू, भाउज्यू, शर्नाज्यू, पिताजी, उनकी, उसको, सबको, रामकी, तेरी, मेरी, हाम्री, आफ्नी (आद०) यसरी,

(६३)

बेसरी, सरासरी, झलमली, यही, उही, यही, कहीं, कोही, जहीं, तहीं इत्यादि ।

(+) २-श, ष र सको प्रयोग

नेपाली भाषा संस्कृत भाषाबाट जन्मिएको हुनाले यो भाषामा संस्कृतका तत्सम र तद्भव शब्दहरू ८०% प्रतिशत जति छन् । त्यसैले नेपाली भाषामा 'स' मात्र भए पनि 'श र ष' को प्रयोग छ्याप-छ्याप्ति भएको पाइने हुँदा 'श, ष र स' को प्रयोग फरक देखाउने काम ज्यादै असजिलो छ, तापनि साधारण संकेत सहित यिनोहरूको प्रयोगका बारेमा केही लेख्नु भन्दा पहिले यिनलाई बोलाउने नामको ज्ञान हुनु जरूरी छ । जस अनुसार संस्कृतमा तालव्य 'श' भनिनेलाई नेपालीमा तालव्य 'श' या मोटो 'श' भनिने चलन छ । संस्कृतमा मूर्धन्य 'ष' भनिनेलाई मूर्धन्य 'ष' वा पेट फान्यो, पेट काट्यो, चिरेको 'ष' भनिन्छ । तेस्रो 'स' लाई संस्कृतमा दन्त्य 'स' भनिन्छ भने नेपालीमा यी सहित पातलो र झिनो 'स' समेतले पुकारिन्छ ।

शको प्रयोग--नेपाली भाषामा निम्नलिखित तरिकाले 'श' को प्रयोग गरिन्छ । जस्तै--

क--संस्कृतबाट आएका तत्सम शब्दहरूमा र तालुस्थानका वर्ण-संग (च, छ, ज, ञ, झ, य र श) तालुस्थानी उच्चारण हुँदा मोटो 'श' लेखिन्छ ।

जस्तै :--पुनश्च, पश्चात्, पश्चिम, पुरश्चरण, यश, वंश, शिक्षा, विश्व, नश्वर, आशय, प्रदेश, शङ्का, शिर, शिखा, शक्ति, शुद्ध, विश्वास, श्रम, श्रेय, श्रेष्ठ, श्रेणी शृजना, शृंखला, पाठशाला, शक्तिमान, विशाल, राशि, दिशा, शान्त, शान्ति, शून्य, पराशय, शरीर, शैली, अश्लील, विशेष, शरण, विशेषण, शत्रु, शनिवार, शर्मा, शाक्य, शिष्य, शुभ, शम्भु, शय्या, शुद्र, शोक, शोभा इ० ।

(६४)

ख---“दुई वा त्यसभन्दा बढो ‘अक्षर’ छ भने अगाडिका दुईटै ‘स’ मोटो ‘श’ लेख्नुपर्छ” । जस्तै--शशि, शतांक, शाश्वत, शैशव, शशिधर, शशधर, इत्यादि । अपवाद-शासन ।

ग---“संस्कृत तत्सम शब्दहरूको पछाडि र बीचमा दुई ‘स’ छन् भने बीचको ‘स’ पनि मोटो ‘श’ नै हुन्छ” । जस्तै---

प्रशासन, प्रशस्ति, विश्वास, प्रशंसा, नृशंस इत्यादि ।

घ---“सामान्यतया क, द, दे, व, अगाडि-पछाडि र विसर्ग (:) का अगाडिको ‘स’ पनि मोटो ‘श’ नै हुन्छ” । जस्तै---आवश्यक, आकाश, कोश, शुक्र, प्रकाश, कुशल, प्रदर्शनी, दशरथ, आदर्श, दर्शन, उपदेश, आदेश, विशाल, विश्वास, वैश्य, वंशोधर, वंश, शिव, क्रमशः, प्रायशः, यशः, अक्षरशः, बहुशः, इत्यादि ।

अपवाद---उत्सुक, सकल इत्यादि ।

ङ---“इकार भएमा, आ, प, पा, पै नदेखि पर वा पछाडि पनि मोटो ‘श’ नै देखिन्छ” । जस्तै---ईश्वर, ईश, ईशान, निशि, नाश, आश, आशय, आश्विन, आश्चर्य, पशु, प्रश्न, पाश, पैशाची इत्यादि ।

अपवाद--आसुरी, आपाढ़, न्यास, नष्ट, ईर्ष्या इत्यादि ।

टिप्पणी---माथिका नियममा नपरेका र नलेखिएका शब्दहरूको हकमा तत्सम शब्दहरू मूल भाषामा प्रयोग भए झैं नेपाली भाषामा पनि प्रयोग हुने कुरा विसन्तु हुंदैन ।

२---षको प्रयोग :---

संस्कृत तत्सम शब्दहरूको साथै स्वरवर्गसँग, मूर्धन्यवर्गसँग, कवर्ग, पवर्ग, व, ह, को अगाडि पछाडि (या अगाडि मात्र भएमा पनि प्रायः) पेटचिरेको ‘ष’ नै लेख्नुपर्छ ।

जस्तै--आषाढ, ईष, ईर्ष्या, उष्ण, उषा, ऋषि, महर्षि, राजर्षि, उत्कर्ष, संतुष्ट, विष्णु, श्रेष्ठ, कष्ट, कनिष्ठ, वरिष्ठ, षष्ठ, तृष्णा, नष्ट, कृष्ण, कृषि, सृष्टि, घोषणा, निष्कर्ष, पुरस्कार, गोष्म, पुष्कर, भीष्म,

(६५)

मस्तिष्क, आकर्षण, भाष्कर, भाष्य, भाषा, आविष्कार, वाष्पयन्त्र, पौष, मेष, वृष, कोष, वर्ष, वर्षति, हर्ष, विषय, संघर्ष, औषधि, भोषण, द्वेष, सहिष्णु, सुषमा, दोष, परिभाषा, पुरुष, सुषमा, हितैषी इत्यादि ।

६--सको प्रयोग :--

सामान्यतया संस्कृत तत्सम शब्दहरू र तद्भव एवं ठेट नेपाली र अरु भाषाका शब्दहरूमा पातलो 'स' लेख्नुपर्छ । जस्तै—

अवकास, सामान्य, सरल, साधु, सार्वजनिक, संसार, समाज, संस्कार, संस्कृत, संस्कृति, सिद्धि, सान्त्वना, सहानुभूति, सत्सङ्ग, सज्जन, तत्सम, दास, स्थापना, स्थिति, स्थान, स्नान, हस्तान्तरण, गृहस्थी, स्वागतम्, रस, स्वाद, वास्तव, उत्सव, स्वर, सत्य, सहायता, अस्तित्व, विसर्ग (:), विसर्जन, विस्तार, अनुसन्धान, अनुसार, दुस्तर, स्नेह, स्तम्भ, स्वप्न, पवस्ति, स्मरण, विकास, प्रशंसा, संकल्प, संख्या, संसद, सभा, सचिव, सदस्य, समिति, सर्ग, सर्ग, सांख्य, सिद्धान्त, सेवा, संभावना, संहार, सन्तोष, संस्था, सम्बोधन, सम्बन्ध, संकलन, संयोग, संभार, हिंसा, मांस, ध्वंसा, हंस, (संस्कृत-तत्सम) सेन्टर, स्टेशन, अस्पताल, स्कूल, वाइस्कल, साइकल, स्टेन्सिल, सलाह, पुलिस, सिङ्गार, पोस्ट, कंजूस, कटवाँस, दस्तखत, दुरुस्त, बन्दोवस्त, सरदार, सवार, सामेल, संपद, पालिस, बुरूस, सवाल, मौसम, लास, स्याबास, तपसील, पास, कारतुस, रसीद, टेस्ट, थ्यूसन, फिस, (विभिन्न भाषाका शब्दहरू) अकास, असोज, पुस, असार, साउन, यसको, उसको कौसी, फर्सी, सरकार, बोक्सी, खागसी, (टी० बी०) खोस्ती, फुत्तो, पसारो, चंसुर, जुंसी, झंसीखेल, साने, साङ्ला, दुम्सी, साप्रो, सिकर्मी, स्यांगी, साँखू, विस्कुन, मास्तु, साँचो, मार्सी, काँस, स्याउला, सुम्पिन्छ, साँहिला, स्याल, सिम्कनी, सिस्तु, सिरिटो, स्याखु, खल्लो, खसी, गुनासो, घाँस, घूस, डिस्स, चुस्त, चोसी, छुसी, जोस, होस, खोस, दुसा, दुसी, तीस,

(९६)

त्यस, त्यसो, थसुल्ली, व्वांसो, खास, घुसो, घसिगरे, नासो, नस, सनासो, पासो, पासा, फाँसी, वाउसे, वेंस, बाँस, बत्तीस, भर्सेलो, भँसी, भूस, मासु, मसी, मंसीर, मिसमास, मुसो, मेलोमेसो, यसरी, त्यसरी, यसै, त्यसै, रसिलो, राकस, रोसी, रिस, सारस, सँगेट्नु, ओसिलो, पोसिलो, हँसिलो, खस, हाँस्नु, बस्नु, बलेंसी, गाँस (झर्रो र तद्भव शब्दहरू) इत्यादि ।

टिप्पणी :—माथि लेखिएको साधारण नियमहरू र उदाहरण स्वरूप प्रस्तुत गरिएका शब्दहरूको अतिरिक्त खास गरी संस्कृत तत्सम शब्दहरूमा तीनै किसिमका 'श, प र स' हरू र ठेट या झर्रो नेपाली एवं तद्भव शब्दहरूमा भने निर्धक्कसँग दाँया-बाँया नसोची 'स' नै लेख्नु पर्छ ।

(+) ब र वको प्रयोग

नेपाली भाषाको चिरेको 'व' र नचिरेको 'ब' जस्तो उच्चारण गरिन्छ, त्यस्तै लेखिनु पर्ने हो र तद्भव र झर्रा शब्दहरूमा त्यसै गरिन्छ पनि, तर खास गरी संस्कृत तत्सम शब्दहरूमा कहाँ चिरेको 'व' लेख्ने, कहाँ नचिरेको 'ब' लेख्ने यो झमेला आइपर्छ । त्यसैले यहाँ ज्यादै चलन चल्तीमा प्रयोग भएका शब्दहरूको विवरण तल दिइँदैछ ।

क—चिरेको 'व' बोलिएर नचिरेको 'ब' लेखिने संस्कृतवाट आएका केही तत्सम र अरु शब्दहरू निम्नलिखित छन् । जस्तै—

अवतार, अवहेलना, अवश्य, कवि, देवता, धनवान्, पर्व, पूर्ण, भवन, भावुक, वंश, वराह, विष्णु, वामन, भगवान्, वक्ता, वटी, वचन, वज्र, वन, वाणिज्य, वर, (अव्ययमा व नै बोलिन्छ वर, वरपर), वर्ण, वर्ग, वर्ष; वर्षा, वाल्मीकि, वंश, वाक्य, वाहिनी; वशिष्ट, विचार, विग्रह, विच्छेद, विज्ञप्ति, वितर्क, विचार, वाचा, वायु, विलास, विवश, विवेक, वृथा, विश्राम, व्यवहार, व्याधा, शिव, सेवा, वा, अथवा, व्यक्ति, वानर,

व्याकुल, विधान, विज्ञान, विद्वान्, विधि, व्याकरण, विशेष, विशेषण इत्यादि ।

ख—चिरेको 'व' बोलिएर चिरेको 'व' नै लेखिने संस्कृत तत्सम एदां झर्ना र तद्भव शब्दहरू निम्नलिखित छन् । जस्तै—

बुद्धि, ब्रह्मा, ब्राह्मण, ब्रह्म, बालक, बहुत, बुध, बन्धु, बान्धव, बन्धक, बही, बल, बली, बाहु, बिन्दु, बीज, निबन्ध, प्रबन्ध, सम्बन्ध, ब्याटरी, बेञ्च, बमोजिम, बाटा, बाटो, बाहिर, बहिरो, बाङ्गो, बेग्लै, बन्दूक, बेथिति, बाईस, बलियो, बन्दोवस्त, बगली, बीच, बात, बञ्चरो, बबुरो, बाबा, बाबु, बिचरो, बखान, बचाउ, बक्सिस, बखेडा, बच्चा, बच्नु, बेली, बेलुकी, बेस, बूढा, बित्ता, बिताउनु, बेजोड, बेठीक, शब्द, अम्बा, खाँवो, बनाउनु, बन्दी, बन्धक, बाकस, बिलौना, बेनु, बन्नु, बोल्नु, बाक्लो, बकुल्लो, बापत, बाच्नु, बाँच, बोक्सो, बुझौला, बर्छी, बाहुन, बहुला, बोडी, बिनसिति, बाह्रमासे, बखत, बोझ, बोरा, बोल्दछ, बस्यो, बासी इत्यादि ।

ग—नचिरेको 'व' बोलेर 'व' नै लेखिने शब्दहरू तल दिइएका छन् । जस्तै—

वर, वरपर (अव्यय), वकिल, वसुल, बोलावट, ढुकुवा, घ्वाल्ल, ह्वाल्ल, द्वाठ, ग्वाक, वारि, वरिपरि, वाक्क, वाल्ल, कछुवा, वारेस, वजन, वल्लो, वस्ताज, वाक्वाक, वाड, वतन, वाला, वाल इत्यादि ।

+४ व तथा ओको प्रयोग—

नेपाली भाषामा व र ओको प्रयोग तल लेखेको नियमानुसार हुन्छ ।

क—शब्दका आदिमा र बीचमा व र ओ दुवै लेखिन्छ । जस्तै—

वखल-ओखल, वकिल-ओकिल, वतन-ओतन, वजन-ओजन, वसार-ओसार, वर-ओर, वर्कनु-अर्कनु, मावल-माओल इत्यादि ।

ख—शब्दका अन्त्यमा व र ओको झगडा नभई वा र आ-मा छ ।

(९८)

तसैले शब्दका अन्त्यमा 'वा र आ' दुवै लेखिन्छ । जस्तै—

कौवा-कौआ, हौवा-हौआ, रूवा-रूआ, जूवा-जूआ, खौवा-खौआ, रखौआ-रखौवा, वझुवा-वझुआ, हरूवा-हरूआ इत्यादि ।

—५ + य, ये र एको प्रयोग—

नेपाली भाषामा य, ये र एको प्रयोग निम्नानुसार हुन्छ ।

क—सर्वनाम र अव्ययमा य को प्रयोग हुन्छ । जस्तै—

यस, यस्तो, यसको, त्यस, त्यसले, त्यल्ले, त्यति, यस्तरी, त्यत्रो, त्यस्तो, त्यहाँ, यसले यल्ले, यता, यत्तिका, यसरी, यस्तरी इत्यादि ।

ख—येको प्रयोग संस्कृतबाट—आएका तत्सम शब्दमा मात्र हुन्छ ।

जस्तै—मध्ये, ज्येष्ठ, प्रत्येक, ध्येय इत्यादि ।

ग—क्रियापद र विशेषणमा 'ए' को प्रयोग हुन्छ । जस्तै—

थिए, भए, गए, थिएँ, भएँ, खाए, भनिएको, सोधिएको; लगाइएको, गराइएको, कुटाइएको, एक, एकोटा, एउटा, एकल, एकनास, एकसरो, एकतारे, एकान्त, एकलास इत्यादि ।

+ ६--ऋ र रि को प्रयोग--

नेपाली भाषामा 'ऋ, रि र री' को प्रयोग तलको नियमानुसार हुन्छ ।

क—संस्कृतबाट आएका तत्सम शब्दहरूमा 'ऋ' को प्रयोग हुन्छ ।

जस्तै--ऋषि, ऋग्वेद, ऋण, ऋचा, नैऋत्य, ऋद्धि, ऋणी इत्यादि ।

ख--तद्भव र झर्ने नेपाली शब्दहरूमा भने 'रि र री' को प्रयोग हुन्छ । जस्तै---रिन, रिनी, रिस, रिसाल, गरी, यसरी, त्यसरी, गरिएको, शिकारी, भकारी, जुहारी, सुपारी, वजरिया, शहरिया, रिकापी, भण्डारी, रिपोर्ट इत्यादि ।

+ ७--क्ष र छे (क्ष्य र छ्य)को प्रयोग--

नेपाली भाषामा 'क्ष र छे'को प्रयोग निम्नलिखित अवस्थामा हुन्छ ।

क- क्षको प्रयोग प्रायः संस्कृत शब्दहरूमा हुन्छ । जस्तै—

(९९)

क्षेत्र, क्षारसमुद्र, राक्षस, रक्षक, भक्षक, क्षत्रीय, साक्षर, पक्ष, दक्ष, कक्षा, विपक्ष, नक्षत्र, दक्षिण, शिक्षक, क्षण इत्यादि ।

ख—नेपाली भाषाका तद्भव र अरु शब्दहरूमा कतै-कतै 'क्ष' को प्रयोग भए पनि धेरै ठाउँमा 'छ'को प्रयोग भएको छ । जस्तै—अक्षर, क्षमा, लच्छिन, छिन, पुर्पच्छे, राच्छेस, पच्छे, पञ्छो, नच्छेत्र इत्यादि ।

टिप्पणी—इय र छ्यको प्रयोग नगण्य मात्रामा हुन्छ र तत्सममा 'क्ष्व' छ भने त्यही तद्भवमा छ्य हुन्छ, तर त्यो नगण्य प्रयोग पनि छ्यमा कतै पाइन्छ । जस्तै—भक्ष्य, रक्ष्य, लक्ष्य, छ्या, छ्याकन, छ्या-कछ्याक इत्यादि ।

द--त्र र ज्ञको प्रयोग—

नेपाली भाषामा 'त्र र ज्ञ' को प्रयोग निम्न तरिकाले गरिन्छ ।

क—'त्र' को प्रयोग संस्कृत तत्सम शब्दहरूमा प्रसस्त पाइन्छ । यही नियम नेपाली भाषाले पनि स्वीकारेको छ । 'त' मा रकार (तृ) लगाएर पनि 'त्र' को उच्चारण गर्ने सकिन्छ, तर यो प्रक्रिया नगण्य (नाम मात्र) मात्रामा छ ।

जस्तै—शस्त्र, शास्त्र, त्रास, त्राण, त्रुटि, त्रय, पत्र, पात्र, यात्रा, छत्र, छात्र, पुत्र, मूत्र, मन्त्र, मन्त्री, सूत्र, मात्रा, स्त्री, तन्त्र, शत्रु, वस्त्र, त्रिवर्षीय, त्रिभुवन, त्रिचन्द्र, त्रिलोक, त्रिकाल, रात्री, तृतीय, तृतीया, तृप्ति, तृष्णा, दातृ, पितृ, मातृ, इत्यादि ।

ख—तद्भव र वा अरु झर्रो नेपालीमा पनि 'त्र' को प्रयोग हुन्छ ।

जस्तै—उत्रो, कत्रो, खत्रो, चुत्रो, छत्रो, झुत्रो, जात्रा, कोत्रो, नत्र; पात्रो; खुत्रुक्क, मित्र, मात्र, भुत्रो, यत्रो, त्यत्रो, लत्रनु, सत्र, कात्रो, कित्रिक्क, फुत्रुक्क, लत्रक्क इत्यादि ।

टिप्पणी—'तृ' को प्रयोग झर्रो नेपालीमा छँदै छैन भने पनि हुन्छ ।

92029

(१००)

ग—संस्कृतवाट आएका तत्सम शब्दहरूमा मात्र 'ज्ञ' को प्रयोग हुन्छ ।

जस्तै—ज्ञान, विज्ञान, अज्ञान, प्रज्ञा, संज्ञा, आज्ञा, प्रतिज्ञा, वैज्ञानिक, विज्ञ, ज्ञाता, विज्ञापन, ज्ञेय, यज्ञ इत्यादि ।

६—इ, ई, यि र यीको प्रयोग—

नेपाली भाषामा 'आइ र याइ' प्रत्यय लागेका शब्दहरूमा र क्रियापदमा 'इ र ई' लाग्छ भने नाम, सर्वनाम र विशेषणमा 'यि र यी' लाग्दछ, तर भाववाचक नाममा 'इ र यि, दुवै लाग्ने कुरा बिसर्नु हुँदैन ।

जस्तै—भनाइ, गराइ, बोलाइ, चलाई, लेखाइ, दुष्ट्याइ, छुस्याइँ, मूर्ख्याइ, रचयिता, मितव्ययिता, साम्प्रदायिकता, शान्ति घर गई वा आई, सविताले छोरोलाई पढाई, सिकाई, अनि आफूले सुपारी खाई, भाईलाई स्वाई इत्यादि ।

यिनीहरू, दुःखदायी, सुखदायी, धनदायी, उत्तरदायी, अनुयायी इत्यादि ।

+ १०—शिरबिन्दु, चन्द्रबिन्दु, ङ, ज, ण, न र म को प्रयोगमा—

हाम्रो नेपाली भाषा संस्कृत भाषावाट जन्मिएको हुनाले धेरैजसो लेखाइका नियमहरू संस्कृत भाषाकै लिनुपर्ने बाध्यता छ । यस सन्दर्भमा 'शिरबिन्दु, चन्द्रबिन्दु, ङ, ज, ण, न र म' को प्रयोगलाई लिन सकिन्छ ।

+ १--'शिरबिन्दु' को प्रयोग—

संस्कृत भाषामा प्रयोग हुने अनुस्वार (ं) लाई नै शिरबिन्दु भनिन्छ । यसलाई शिरटीको पनि भनिन्छ । यसलाई लेख्दा ङिको माथि लेखिन्छ । कुनै पनि स्वर वर्णको लगत्तै पछि स्वरैसंग मिले झैं गरी 'ङ, ज, ण, न र म' वर्ण मध्ये कुनै एकको ठाउँमा प्रायः विकल्पले आउने हलन्त अनुनासिक जस्तो नाके-त्रोलोलाई नै संस्कृतमा अनुस्वार भनिन्छ र यो

(१०१)

अक्षरको टाउकोमा बिन्दुको रूपमा रहने हुनाले यसलाई () नेपाली भाषामा शिरबिन्दु भनिएको हो ।

क—संस्कृत तत्सम शब्दमा एक शब्द भित्र स्वरपछि 'कवर्ग', चवर्ग, टवर्ग र पवर्ग' का वर्ण (अक्षर) हरू परतिर भएमा त्यो शिरबिन्दु, जुन वर्गको व्यञ्जन परतिर छ, त्यसै वर्गको पाँचौं अक्षर त्यहाँ विकल्पले प्रयोग हुन्छ । अरू वर्गपरतिर भए 'शिरबिन्दु' र पाँचौं वर्णको रूपमा लेखिने कुरा भने विसन्तु हुँदैन ।

जस्तै—अंक-अङ्क, शंख-शङ्ख, संघ-सङ्घ, पंच-पञ्च, लाञ्छना, मञ्जरी, झञ्झा, कण्टक, कण्ठ, गण्डकी, पण्ड, दन्त, पम्पा, शम्भू, संयम, संशय, संवत्, अंश, सिंह, कंस, वंश, एवं, दंभ, दंश, विलंब-विलम्ब, संस्कृत, स्वयं, संरक्षण, संशोधन, संस्कार, संहार, संस्था, हंस, संहिता, संसार, संग्राम, मंसीर, दुंसी, अंग-अङ्ग, अहंकार, शंकर-शङ्कर, अंचल-अञ्चल, संचय-सञ्चय, दंड-दण्ड, पंडित-पण्डित, पंडा-पण्डा, थुंको-थम्को भंडार-भण्डार इत्यादि ।

ख—ठेठ नेपाली भाषा, अरू भाषाबाट आएका र संस्कृत तद्भव शब्दहरूमा भने उच्चारण अनुसार लेखनुपर्दछ । यहाँ कहीं वर्गको पाँचौं वर्ण लेखिन्छ भने कहीं अरू नै । चवर्ग पर भएमा अस्पष्ट 'न्' सुनिनेमा 'अ वा न्' जे लेखे पनि हुन्छ र 'म्' सुनिनेमा भने 'म्' नै लेखनुपर्छ ।

जस्तै—गङ्गा, भण्टा, पञ्चम, हुङ्छ, रुङ्छ, टन्टा, झन्झट, मान्छे, सिन्की, चम्पा, सम्झना, चङ्गा, नङ्गा, पाङ्गा, थुम्को, च्याङ्गो, चम्काइ, कन्तुर, काम्लो, नाम्लो, चम्चा, सुम्पनु, कन्धनी, घ्याम्पो, घम्साघम्सी, भुन्डिनु, उभिन्डो, चन्डाल, सन्यास, सम्पत्ति, चञ्चल, टङ्गाल, वाङ्गो, वङ्गाल, पञ्जा, सञ्जोग, जन्तर, मन्तर, सन्तान, चुम्बन, नम्बर, सुन्दर अम्बिका, रम्भा इत्यादि ।

ग—'इ, ई, ए, ऐ, ओ र औ' स्वर वर्ण र तिनीहरूसँग लागेका

(१०२)

व्यञ्जन वर्णमा प्रायः शिरबिन्दु (°) लाग्छ, तर उच्चारण भने चन्द्रबिन्दु (°) जस्तो हुन्छ ।

जस्तै—फिजो, फिज, हिड, इंट, सिडी, पिडी, बलेंसी, कैंची, भैंसी, पलेंटी, झोंडा, खोंच, गलेंचा, फलेंचा, पढौं; गह्रौं, तेह्रौं, एक्काइसौं, हजारौं इत्यादि ।

+ २—चन्द्रबिन्दु (जूनटीको)को प्रयोग—

देवनागरी लिपिमा डिको माथि चन्द्रमा र थोप्लो लाग्ने हुनाले (°) यसलाई जूनटीको भनिएको हो । यसको अर्को नाम चन्द्रबिन्दु हो । नाकेवोलीबाट उच्चारण हुने शब्दहरूमा यो (°) चिनो लाग्दछ ।

जस्तै—अँजुली, अँध्यारो, आँखा, आँट, आँसु, आँधी, आँगन, काँस, वाँस, जाँच, आँकुरो, गाउँ, नाउँ, साँचो, हाँस, गाँज, हाँडी, साँढे, पाँडे, राँगो, चाँद, चाँजो, साँध, गाउँ फाँड, हुँडार, दाँजो, दायाँ, बायाँ, हाँगा, खाँडो, घाँडो, जाँडो, ठाँट, डाँडा, फाँडा, ढाँचा इत्यादि ।

टिप्पणी—

आजभोलि नेपाली जिज्ञोको उच्चारण सुविधालाई राख्दै “जूनटी-कोलाई शिरटीकी”को रूपमा लेख्ने चलन पनि चल्दै छ ।

क्रियाको बहुवचनमा—खास गरी उत्तम पुरुषमा पनि ‘जूनटीकी’ लेखिन्छ ।

जस्तै—गएँ, भएँ, थिएँ, भनुँला, हेल्नुँला, गरूँला इत्यादि ।

‘जूनटीकी’ र ‘शिरटीकी’को उच्चारण नाकेवोली नै हो तापनि दुवैमा केही फरक भने छ । जसअनुसार ‘शिरटीकी’को उच्चारणमा नाकबाट मात्र सास निस्कन्छ भने ‘जूनटीकी’को उच्चारण नाक र मुख दुवैबाट निस्कन्छ ।

+ ३—‘ड, ज, ण, न, र, म’को प्रयोग—

यिनीहरूको प्रयोगको सम्बन्धमा माथि ‘शिरबिन्दु (शिरटीकी)को

(१०३)

प्रयोगको सन्दर्भमा चर्चा भई सकेकाले यहाँ 'ण र न'को बारेमा मात्र केही चर्चा गरिंदैछ ।

क—संस्कृतबाट आएका तत्सम शब्दहरूमा रेफ (र), ऋ, प, ई र ओदेखि पर भएको ठाउँमा 'ण' लेखिन्छ ।

जस्तै—पूर्ण, वर्ण, कर्ण, स्वर्ण, सुवर्ण, सुकर्ण, ऋण, विभीषण, भाषण, भीषण, विष्णु, कृष्ण, विशेषण, कर्षण, घर्षण, वीणा, कोण, इत्यादि ।

ख—नेपाली भाषाको झर्रो शब्दमा र संस्कृत तद्भव शब्दहरूमा भने 'न' लेख्नुपर्दछ ।

जस्तै—नक्कल, घिन, तीन, यिन, दिन, नजीक, नून, नाच, नाक, वारन, नोकर, न्याउरी, नौली, नैनसूत, रिन, लच्छिन, कान, इत्यादि ।

+ ११—हलन्त सम्बन्धी नियमको सामान्य जानकारी—

नेपाली भाषामा बोल्दा र लेख्दा केही फरक पाउँछौं । त्यो कुरा अजन्त (अ अन्त्यमा हुने) मा लागू हुने भएकाले कहाँ-कहाँ जस्तो बोलिन्छ, त्यस्तै लेखिन्छ र कहाँ-कहाँ जस्तो बोलिन्छ, त्यस्तो लेख्दा 'नेपाली कविले खुट्टा काटेका वर्ण झैँ लडे' भन्ने आरोप मात्र होइन शब्दहरूमा विकृति आई तिनीहरू विकृत अवस्थामा समेत प्रयोग हुने हुनाले हलन्त सम्बन्धी नियमको सामान्य जानकारी हुनु नितान्त आवश्यक छ । त्यसैले तल तिनीहरूको बारेमा सानो चर्चा गरिएको छ ।

क—नेपाली भाषामा आगन्तुक, तद्भव र अरू शब्दहरूको अन्त्यमा नाम, सर्वनाम र विशेषण एवं अनुकरणात्मक शब्दहरू प्रायः बोल्दा हलन्त बोलिए पनि लेख्दा अजन्त नै लेखिन्छन् ।

जस्तै—वन, फूल, कपाल, कलम, यस, यसको त्यस, त्यसको, तिनको, यिनको, जसका, कसको, असल, इमान्दार, घरकाज, भरदिन,

(१०४)

धन, अमोर, गरीव, जेहेन्दार, कलकल, गडबड, झलमल, रिमिकझिमिक, सरसर, झटपट, बल, वात, घर, भात, तर, (दूधको), मकल, इत्यादि ।

व—विभक्तिका प्रत्ययहरू प्रत्यय दानी, वाला, दान, वार शब्दको अगाडि अनुकरणात्मक शब्दहरूको बीचमा पनि बोल्दा हलन्त र लेख्दा अजन्त नै लेख्नुपर्छ ।

जस्तै—घरले, रामले, श्यामले, घरदेखि, रूखदेखि, कृष्णहरू, कलमहरू, फूलदानी, दूधदानी, दूधवाला, कुलवाला, कुतवाला, धनवाला, बलवाला, गोडधुवा, घरवार, कारवार, पटपट, खटखट, दनदन, भातसान, दालसाल, दूधसुध, सामसुम, सुनसान, चटचट इत्यादि ।

ग—संख्यावाचक विशेषणको पछिल्लो 'न' हलन्त लेखिन्छ ।

जस्तै—हजारन् कैयन्, करोडन्, लाखन्, अबन्, खर्वन् इत्यादि ।

घ—क्रियामा जस्तो बोलिन्छ (अजन्त वा हलन्त) त्यस्तै लेखिन्छ ।

जस्तै—जान्छन्, खान्छन्, भन्छन्, जान्थ्यो, बस्थ्यो, बस, भनन, गर, पढ, भनिन्, बुझ्छ, जाऊन्, आऊन्, देलास्, भन इत्यादि ।

ङ—नेपाली भाषामा ज्यादै चलन-चलतोमा आएका केही हलन्त शब्दहरू तल दिइएका छन् ।

जस्तै—झन्, घत्, हत्, सान्नानो, भान्दाइ, ठून्नानो, संवत्, अर्थान्, स्वयम् जगत्, श्रोमान्, अकस्मात्, आपत्, विपत्, एवम्, कदाचित्, किंचित्, दण्डवत्, परम्, परिपद्, पश्चात् पृथक्, महान्, यावत्, विद्युत्, भगवान्, विद्वान्, शुभम्, साक्षात् सत्, सम्यक् इत्यादि ।

१२—पदयोग र पदवियोग सम्बन्धी सामान्य जानकारीः—

नेपाली वर्ण-विन्यासमा डिको दिनु साधारण कुरा होइन । कुनै पनि शब्दको टाउंको मा डिको (—) तान्ने कामलाई पदयोग (जोड्ने) र पदवियोग (छुट्याउने) सँग सम्बन्धित भएकोले लेख्दा शब्दहरू कहीं जोड्नु पर्ने हुन्छ भने कही छुट्याउनु पर्ने हुन्छ । यस कुराको जानकारी गर्न

(१०५)

ज्यादै अण्ठेरो परे पनि केही नियमहरूको आधारमा यो अण्ठेरोनबाट छुट्कारा पाउन सकिन्छ । नेपाली भाषामा पदयोग र पदवियोग गर्ने आधार एउटा मात्र नभएर विभिन्न छन्, जसमध्ये वाक्यमा पदको अर्थ र त्यसको व्याकरणिक कार्यलाई मुख्य आधार मान्न सकिन्छ । कुनै पनि वाक्य अन्तगंतका कुनै पनि पद (शब्द) मा डिको दिदा यी दुवै दृष्टिबाट विचार पुर्‍याउँनु अनिवार्य भएकोले यो काम असजिलो भएको प्रष्ट छ ।

क—पदको अर्थका आधारमा डिको हिंदा उही पद (शब्द) पनि वाक्यको अर्थको फरकले गर्दा संयुक्त (जोडिएको) र वियुक्त (छुट्या-इएको) दुवै हुन सक्तछ । जस्तै :—

‘गाउँछन्’ को अर्थ गाउने काम हुन्छ, तर ‘गाउँ छन्’ को अर्थ गाउँ (वस्ती) छन् भन्ने हुन्छ ।

‘आउँछ को अर्थ आउने काम हुन्छ, तर ‘आउँ छ’ को अर्थ मासी परेको छ भन्ने हुन्छ ।

‘काम्छ’ को अर्थ धामी सँग कामे डगमगाउँछ भन्ने हुन्छ, तर ‘काम छ’ को अर्थ गर्ने काम छ भन्ने हुन्छ ।

‘तनखा’ को अर्थ तलव हुन्छ भने, ‘तँ नखा’ को अर्थ—उसो भए तँले नखा अरुले खाओस् भन्ने हुन्छ ।

‘जानेछ’ को अर्थ—त्यो भोलि घर जाने छ भन्ने हुन्छ भने, ‘जाने छ’ को अर्थ—त्यहाँ जाने मान्छे छ भन्ने हुन्छ ।

‘कोयो’ को अर्थ—आँफको वियो भन्ने हुन्छ, त, तर ‘को यो?’ प्रश्नवाचक को हो भन्ने हुन्छ ।

‘कोपरो’ को अर्थ चिथरो (नङ्गाले) भन्ने हुन्छ, तर को परो?’ के साइनो परो भन्ने हुन्छ ।

‘भन्नुहुन्छ’ को अर्थ—आदरार्थीमा प्रयोग हुन्छ भने, ‘भन्नु हुन्छ’ को अर्थ भन्ने काम गरे हुन्छ—हो इत्यादि ।

(१०६)

माथिका उदाहरणमा अगाडिका शब्दहरू पदयोग हुन् भने पछाडिका पद-वियोगका नमूना हुन् ।

ख—वाक्यमा एउटा व्याकरणिक वर्गले अर्का व्याकरणिक वर्गको कार्य पनि गर्दछ । पदको यो व्याकरणिक कार्यका आधारमा पनि संयुक्त र वियुक्त दुवै हुन्छ । जस्तै—

धुलोमाथि नझार (नामयोगी), धुलो माथि नझार (क्रियायोगी) ।

नदेख्ने (अकरण) न देख्ने न सुन्ने (संयोजक), किनभने (संयोजक) किन भने (क्रिया विशेषण र क्रिया) इत्यादि ।

ग—माथिका दुई आधार बाहेक अरू आधारबाट पनि उही पद संयुक्त एवं वियुक्त दुवै रूपमा लेखिन्छ । जस्तै—

लौन (क्रियामा जोड दिन आएको निपात), स्वाँठ न हो (क्रिया बाहेक अन्य पदमा जोड दिन आएको निपात) इत्यादि ।

माथिको सानो चर्चाबाट के पत्ता लाग्यो भने पदयोग र पदवियोगको जानकारी गर्नु साधारण कुरा होइन रहेछ । त्यसैले त्यसलाई साधारण अवस्थामा पदहरूलाई जोड्ने र छुट्याउने उदाहरण सहितका नियमहरू छुट्टाछुट्टै तल प्रस्तुत छन् ।

१-पदयोग--(जोड्ने)

नेपाली भाषामा पदयोगका नियमहरू निम्नलिखित छन् ।

क—विभक्तिका प्रत्यय, नामयोगी शब्द र नाममा क्रिया मिली बनेका विशेषण शब्दहरू जेडेर लेख्नुपर्छ ।

जस्तै—नानी हो; देखेकोमा, सुनेकोमा, सबैले, मलाई, सबैद्वारा, रामदेखि, रामबाट, रामको, रामकी, उभन्दा, यो चाँहि त्यसपछि, देब्रे-पट्टि, त्यसबाहेक, छानामास्तिर, तापनि, घरमास्थिरबाट, किनभने, घेरैजसो, बिहानीपख, घुम्नु गहेक, उराठलाग्दो, हाँसउठ्दो इत्यादि ।

ख—सामान्य र संयुक्त क्रिया तथा जोड या उल्टो अर्थ दिने 'न' प्रायः जोडेर नै लेख्नुपर्छ ।

(१०७)

जस्तै—भनेछ, भनेथे, भन्नुहुन्छ, भन्नुपर्छ, बस्योहोला, हेरेहुँला, लेखिहोलास्, भन्नेछ, लिइहेर, भनिदिए, भनन, गरन, नभन्नुहोला, नजाती, नखाएर, गइनछु, दिइनछस्, नलगी, नलेख, नराम्रो, नजान्ने इत्यादि ।

ग—समास भएका शब्दहरू, द्वित्व गरिएका शब्दहरू र कालसूचक प्रत्ययहरू जोडेर नै लेख्नुपर्छ ।

जस्तै—छोराछोरी, दाजुभाई, केटाकेटी, आजभोलि, गाईगोठ, हाँसउठ्दो, गरिहाल, दोवाटो, यथासंभव, घरघर, पटपट, भातसात, झैझगडा, मालताल, मरमसाला, भन्छ, भन्यो, भन्ला, भनेछ, गर्नेछ, हेर्नेछ, सुत्नेछ, जानेछ इत्यादि ।

२-पदवियोग (शब्दहरू छुट्याउने)--

हाम्रो नेपाली भाषामा शब्दहरू छुट्याएर लेख्ने निम्नलिखित नियमहरू छन् ।

क—बीचमा विभक्तिप्रत्ययले छेके पछि, क्रियाविशेषण हुँदा र संयोजक नभई अरु नै हुन जाँदा शब्दहरू छुट्याछुट्टै लेख्नुपर्छ ।

जस्तै—श्यामका भन्दा, उसलाई चाहि, उसका अगाडि, आफ्ना पछाडि, आएको थियो, आएका थिए, बसेको छ, लिएकी होलिन्, गरिसकेको छ, तिम्रो माथि जान्छौ, कया भन्दा रमाइलो हुन्छ, त्यो अघि जान्छ, धेरैजसो यसै गछन्, तिम्रो काम वन्न त समय लाग्ला, यो कुरा सुन्दा रामले के भने; यस्तै हो भने अब बाँच्न मुस्किल छ इत्यादि ।

ख—क्रियाका 'तो, दो' प्रत्ययपछि (पूर्वकालिक क्रियामा) र 'गर्ने कुनै छ' भन्ने अर्थ आउँदा शब्दहरू बेग्ला-बेग्लै लेख्नुपर्छ ।

जस्तै—खस्तै होलान्, खस्दै होलान्, खस्तो होला, वस्तो छ, जाँदै थिए, जाँरो छ, खाँदो छ भन्दो छ, लिए हुँला, गर्दो होला, गइन हुँ, ल्याई दियो (ल्याए अनि दियो), गर्नु हुन्छ (गर्नलाई हुन्छ) बसे छ (बसे-देखि ठाउँ छ) भन्नु छ (भन्नु पर्ने कुरा छ) इत्यादि ।

(१०८)

ग—निपात छ भने, विभाजकको रूपमा आएको शब्द र बीचमा अवधारणा बोधक शब्द आएमा मिलित क्रिया र मिलित क्रिया मूलक कृदन्त पनि छुट्टाछुट्टै लेख्नुपर्छ ।

जस्तै—राम नै, ऊ त, म त, यो चाहिँ, तर पनि, तिमी नै, म पो, तिमी त जान्छौ, भनि पनि हाल्यो, न ऊ न म, न वस्छ न जान्छ, आउनु नै पर्छ; खाने नै छ, आउने नै छ इत्यादि ।

१३—शब्दकोष प्रयोगको सामान्य जानकारी—

संसारका कुनै पनि भाषा-भाव व्यक्त गर्नका लागि प्रयोग हुने माध्यम हो भने, त्यसलाई सही प्रयोग गर्न सिकाउने साधन व्याकरण हो । त्यसलाई (व्याकरणलाई) पनि यथार्थ रूपमा दिशा बोध गराउने माध्यम 'शब्दकोष' हो, किनभने 'शब्दकोष' कुनै पनि सामग्री पढ्दा देखापरेका नयाँ एवं सन्दिग्ध (शंका लागेका) शब्दहरूको सही अर्थ बोध गराउने माध्यम भएकोले पनि यसको स्थान आफ्नै किसिमले महत्वपूर्ण छ । त्यसैले कुनै कुरा पढ्दा वा लेख्दा शंका लागेका शब्दहरूको अर्थ र प्रयोग पत्ता लगाउन 'शब्दकोष'को अध्ययन ज्यादै आवश्यक छ । यसबाट शंका लागेका शब्दको ठीक वर्ण विन्यास, ठीक अर्थ र ठीक प्रयोग गर्न सक्षम भई विभिन्न शब्दहरूको पर्याय, व्याकरणात्मककोटि तथा व्युत्पत्ति र श्रोत समेत थाहा भई शब्द भण्डारको ज्ञान प्रशस्त भई अभिव्यक्तिगत क्षमता बढ्ने र विकसित हुने कुरामा विवाद गर्ने ठाउँ छैन । 'शब्दकोष'को प्रयोग निम्नलिखित अवस्थामा र निम्न प्रयोजनका लागि गरिन्छ—

१—शुद्ध वर्ण विन्यास पहिल्याउन—

शंका लागेका शब्दहरू ठीक कृन्त हो, त्यो पहिल्याउन 'शब्दकोष'को प्रयोग गरिन्छ । जस्तै—

अशुद्ध वर्ण विन्यास

शुद्ध वर्ण, विन्यास

वन-वन, सूर्य-सूर्य-सूर्य, पर्यास प्रयास,

वन, सूर्य, प्रयास

(१०६)

शान्ति-सान्ती-सांति, पूर्व-पुर्व-पूर्व, शान्ति पूर्व, पश्चिम इत्यादि ।
पश्चिम-पश्चिम पश्चीम इत्यादि ।

२. ठीक व्याकरणात्मक कोटि पहिल्याउन--

व्याकरण अनुसार कुन शब्द-नाम, सर्वनाम, क्रिया र अव्यय हुनु
त्यो पत्ता लगाउन 'शब्दकोष' ले अँध्यारामा बत्तीको कामगछ । जस्तै—
शब्द शंकास्पद व्याकरणात्मक अवस्था शुद्ध व्याकरणात्मक अवस्था
कीर्ति विशेषण, नाम, अव्यय नाम
त्यो सर्वनाम, नाम, विशेषण सर्वनाम
त्यत्रो विशेषण सर्वनाम, अव्यय विशेषण
पढ नाम, अव्यय, क्रिया क्रिया
भित्र नाम, क्रिया अव्यय अव्यय इत्यादि

३. ठीक व्युत्पत्ति पत्ता लगाउन—

कुनै पनि शब्दको सही व्युत्पत्ति के हो, त्यो पत्ता लगाउन 'शब्दकोष'
ले ठूलो भूमिका खेलेको हुन्छ । जस्तै--

शब्द	शंकास्पद व्युत्पत्ति	शुद्ध व्युत्पत्ति (शब्दकोष अनुसार)
बौद्धिक-बुद्धि + क, बुद्धि + इक, बौद्ध + इक	बुद्धि + इक	
सामाजिक + क, समाज + इक	समाज + इक इत्यादि ।	

४. शब्दको सही स्रोत पहिल्याउन—

त्यो शब्द कुन भाषाबाट आएको हो, त्यो पहिल्याउन 'शब्दकोष' ले
मद्दत गर्छ । जस्तै—

शब्द	शंकास्पद स्रोत	शुद्ध स्रोत (शब्दकोष अनुसार)
किताब-अरबी, फारसी, उर्दू	अरबी (किताब)	
पानी	हिन्दी संस्कृत, प्राकृत	संस्कृत (पानीय)
हात	हिन्दी, संस्कृत, प्राकृत	संस्कृत र प्राकृत (हस्त हथ्य)
कोट	अंग्रेजी, प्राकृत, पोर्तुगाली	अंग्रेजी इत्यादि ।

(११०)

५. पर्यायवाची शब्दको जानकारी गर्न—

उ जस्तै अर्थ भएका शब्दहरूको सही जानकारी लागि 'शब्दकोष' ले सघाउ पुऱ्याउँछ । जस्तै :—

शब्द	पर्यायवाची शब्द (शब्दकोष अनुसार)
सूर्य	रवि, दिवाकर, दिनेश
शिव	महादेव, महेश्वर, शंकर
विष्णु	हरि, भुजंगशयनम्, वैकुण्ठनाथ
ब्रह्मा	विरञ्चि, कमलासन इत्यादि ।

६. शब्दको सही अर्थ पत्ता लगाउन :—

शब्दहरूको वास्तविक अर्थ पत्ता लगाउन 'शब्दकोष' ले रोगीलाई औषधीको जस्तै काम गर्छ । जस्तै :—

शब्द	अशुद्ध अर्थ	शुद्ध अर्थ (शब्दकोषानुसार)
कारिणी	गरिएको	मुख्य, प्रधान
कारचोबी	क्षिलिमिली	कपडामा धागो आदिले भरेको बुट्टा इत्यादि ।

७. शब्दका अनेक अर्थ र प्रसङ्ग अनुसार सही अर्थ पत्ता लगाउन :—

विभिन्न अर्थ भएका शब्दहरूलाई प्रसङ्ग अनुसार सही अर्थ अनुरूप प्रयोग गर्न 'शब्दकोष'ले ऐनाको काम गर्छ । जस्तै :—

शब्द	विभिन्न अर्थमध्ये केही अर्थ	प्रसङ्ग	प्रसङ्ग अनुसारको अर्थ
काल १. मृत्यु	१. रोगको प्रसङ्ग	१. मरण	
२. मौसम	२. ऋतुको प्रसङ्ग	२. याम	
३. यमराज	१. पौराणिक वा जन-विश्वासको प्रसङ्ग	३. मृत्युको देवता	

(१११)

४. समय ४. समयको प्रसङ्गमा ४. अवधिको नापो
 ५. समय विशेष ५. व्याकरणको प्रसङ्ग ५. भूत, भविष्यत् र
 वर्तमान इत्यादि ।

८. शब्दको अर्थ पत्ता लगाएर सही प्रयोग गर्न :—

शब्दको ठीक अर्थ पहिल्याएर ठीक प्रयोग गर्नको लागि 'शब्दकोष' हेर्नु राम्रो हो । जस्तै :—

शब्द	अर्थ	ठीक प्रयोग
पात्तिनु	लाजभाँड-कुरात्रोलु	आजकालका केटा र केटीहरू जथाभावी पात्तिन्छन्, जुन सस्तो प्रेमको परिणाम हो इत्यादि ।

९. कुनै शब्दका अगाडि-पछाडि केही थपथाप गरी शब्द ज्ञान गर्नका लागि:—

कुनै शब्दहरूमा अगाडि र पछाडि (पूर्वपद र उत्तरपद) एवं उपसर्ग र परसर्ग मध्ये कुनै एक जोडिई बनेका शब्दहरूको ठीक अर्थ पत्ता लगाई प्रयोग गर्न 'शब्दकोष' हेर्नु अत्यावश्यक छ । जस्तै :—

मुख्य शब्द	अर्थ	पूर्वपद आदि	बनेको शब्द	अर्थ	प्रयोग
गति	हिडाइ	प्र (उपसर्ग)	प्रगत	उन्नति	मिलेर सबै अगाडि बढी प्रगति पयमा ।
काल	समय	तत् (पूर्वपद)	तत्काल	त्यतिखेर	तत्काल त्यही भावना रोपी नेपाली सबमा ।
लिम्बू	नेपालीको एक जाति	वान् (परसर्ग)	लिम्बुवान्	लिम्बूहरूबस्ने ठाउँको नाम	बसेका हामी बन्ने किन न हौं त्यो लिम्बुवानमा ।
वन	जंगल	वास (उत्तरपद)	वनवास	जंगलको बसाइ	वनवास जान नपरोस् अब परेर बिपत्ता इत्यादि ।

+ लेख्य चिह्नको सामान्य जानकारी

कुनै पनि भाषाका लेखनमा लेख्य (लेख्दा प्रयोग गरिने) चिह्नहरूको महत्वपूर्ण स्थान हुन्छ । वाक्यभिन्न र वाक्य वाक्यका बीचमा प्रयोग गरिने, विराम वा अङ्कान र विभिन्न भाव संकेतहरूलाई लेख्य भाषामा चिह्नहरूले नै चिनाउँछन् । भाषाको यो सर्वपक्षीय प्रक्रियादेखि नेपाली भाषा पनि अलग रहन सक्दैन । त्यसैले चिह्नहरूको प्रयोगको अभावमा अर्थको अनर्थ नहोस् भन्ने धारणालाई नेपाली व्याकरणकारहरूले ध्यानमा राखी चिह्नप्रयोग बारे चर्चा गरेका छन् । अतः नेपाली भाषामा प्रयोग भएको नेपाली चिह्नहरू र तत्सम चिह्नहरूको नाम र कामको सानो चर्चा तल गरिदैंछ ।

१—सिरको शुभ चिह्न (श्री)—

यसको अर्थ हो शुभ र मंगल । त्यसैले घरायसी कागजपत्र र अड्डा अदालतका तमसुक, भर्पाई आदि लेख्दा कागजको सिरमा यो (श्री) चिह्न लेख्ने चलन छ । मन्त्रालयका तोक, आदेश आदि चिठीपत्र आदिमा यो चलन सामान्यतः नदेखिए पनि त्यही नै निवेदन आदि दिँदा त यो चिह्न लेखिन्छ नै । यसका अतिरिक्त कसैलाई व्यक्तिगत पत्र व्यवहार गर्दा पनि यो लेख्ने चलन छ ।

२—डिको (—)को प्रयोग—

कुनै पनि भाषालाई जब लेख्य रूपमा उतारिन्छ, त्यहाँ लिपिको प्रयोग हुन्छ । त्यसै सन्दर्भमा हेर्दा ती लिपिहरूको आफ्नै विशेषता

हुन्छ । त्यस्तै नेपाली भाषाको लिपि 'देवनागरी' हो र यो लिपिका टाउकामा तेर्सो धर्को दिनु आवश्यक मानिन्छ । यसो नगर्ने हो भने अक्षर र त्यसले गर्दा शब्दको अर्थमा नै अस्पष्टता आउँछ । त्यसो हुँदा यो अस्पष्टता नआओस् भन्ना खातिर प्रत्येक शब्दको टाउकामा तेर्सो धर्को दिइन्छ, जसलाई डिक या डिको पनि भनिन्छ । कसै-कसैले चाँडो लेख्ने नाममा डिको नदिने गर्छन्, त्यसो गर्नु गलत परम्परा हो । देवनागरी लिपिको मुख्य विशेषतामा डिको पनि एक हो ।

+ ३—अल्प विराम (,) चिह्नको प्रयोग—

“वाक्य भित्रको छोटो अडानलाई अल्प विराम भनिन्छ” । पन्थो (,) चिह्न शब्द वा (पद) वाक्यांश वा वाक्यखण्ड छुट्याउँदा र सम्बोधनमा लाग्छ । जस्तै—

अझै पनि अकास सारङ्गी, मादल र गीतमा रगमगिएकै छ । राम, हरि, श्याम र म घर गयौं । उ त सारै दुच्छर, रिसाहा, झोकी र अटेरो पो छ । अकासमा चङ्गा उड्छ, मडारिन्छ, बटारिन्छ, लटारिन्छ, र चुडरिन्छ । कालो, नीलो भएर, गड्याङ्गुडुङ गरेर, बिजुली चम्केर ठूलो पानी पन्थो । संसारका जुन कुनामा गए पनि रिस र राग, डाह र इबी, जाल र झेल, थिचो र मिचो त छँदैछ । चाहे त्यो घर जाओस्, या मन जाओस्, मलाई वास्ता छैन । हुन्छ, तिमी आउँछो भने । ए, यता आइजा ? हजुर, यहाँको म के सेवा गरूँ ? भाइ, यता आऊ । इत्यादि ।

+ ४—अर्ध विराम ; चिह्न प्रयोग—

“वाक्यमा पूर्ण विराम दिनु भन्दा पहिले दिने चिह्नलाई 'अर्धविराम (;) भनिन्छ’ । यो वाक्यका कम लाग्छ । यसको साटो प्रायः अल्पविराम (,) चिह्न प्रयोग गर्ने गरिन्छ, तैपनि कहीं-कहीं अर्ध विराम चिह्न नलगाई हुँदैन भन्ने पनि छ । खास गरी लामो र मिश्रित वाक्यलाई छुट्याउन

(११४)

र वाक्यका सम्बन्ध अलि परको देखाउन परेमा यसको प्रयोग हुन्छ, तर हिजोआज अर्धविराम (;) चिह्न माथि रहेको जुन थोप्लो छ, त्यो नलेखी सरासर अर्धविराम पनि अल्पविराम (,) को नै चिह्न प्रयोग गर्ने चलन चलिसकेको कुरा भने विर्सन हुँदैन, किनभने यसो गर्दा भाषामा सरलता आउने मात्र होइन, प्रस्तुत गरिएको प्रसङ्गमा कुनै पनि अन्तर आउँदैन । जस्तै—

म न्याय चाहन्छु, (;) भन्नुहोस्, पाउछु ? लेखिएको भए, मेटिदेउ, (;) खोपिएको भए, खुकिदेउ, (;) गाँसिएको भए, उधारिदेउ, (;। म दुष्टलाई डस्छु, ;) मुखलाई कस्छु, (;) तर मानवताको कदर गर्ने-लाई मान्दछु । मौका आउँछ, पखँदैन पढौं, (;) समय त्यसै नफालौं इत्यादि ।

+ ५—पूर्ण विराम (।) चिह्नको प्रयोग—

‘वाक्य पूरा भए पछि पूर्णविराम (।) चिह्नको प्रयोग गरिन्छ’ । यस-लाई अर्को शब्दमा ठाडो धर्को, पूरा अडान र वाक्यविराम पनि भनिन्छ । जुन वाक्यहरूमा प्रश्नवाचक, (?) विस्मयादिवोधक (!) निर्देशक (—) चिह्न छन् भने त्यस्ता वाक्यमा सम्बन्धित चिह्न मात्र लाग्दछन्, पूर्ण-विराम (।) को चिह्न लगाउन पर्दैन । जस्तै—

नेपाल प्रकृतिको क्रीडास्थल भएकाले ज्यादै राम्रो देश हो । हाम्रो राष्ट्रभाषा नेपाली हो । देश कसैको व्यक्तिगत पेवा हुन सक्तैन । यदि यसो (व्यक्तिगत पेवा) भयो भने त्यो देश बर्बादीको भूमरोमा हेलिन्छ । मान्छेलाई गास, बास र कपास मात्र होइन, स्वतन्त्रता पनि चाहिन्छ । मान्छेका यी नैसर्गिक अधिकारलाई एक-अर्काबाट अलग्याउने चेष्टा गरियो भने; त्यहाँ मानवता रुन्छ, तड्पिन्छ र निसासिन्छ । तिमीलाई धिक्कार छ ! इत्यादि ।

+ ६—प्रश्नवाचक (?) चिह्नको प्रयोग—

कुनै कुरा सोढा प्रयोग हुने शब्दलाई ‘प्रश्न वाचक (?) चिह्न

(११५)

भनिन्छ । आवेग, शंका र व्यङ्ग्यमा पनि यही चिह्न प्रयोग हुन्छ ।
जस्तै—

तिमी को हो ? यहाँ किन आयौ ? यहाँबाट भैरहवाको मुख्य चोक
कति टाढा छ ? कहाँ जान्छौ परदेशी, साँझ बेला राति ? त्यो कहाँ बस्छ
तौलाई थाहा छ ? म पनि तिमो जस्तै देशद्रोही बनूँ ? कानूनलाई हतियार
बनाएर अरूलाई दुःख दिनु न्यायोचित हो ? कुरा नबुझी झोक्किनु पछि,
मैले के भनें र ? त्यो किन आएन ? इत्यादि ।

+७—उद्गार (!) चिह्नको प्रयोग—

‘आश्चर्य, हर्ष, विस्मात, घृणा आदि मनको भाव बुझाउने या प्रकट
गर्दा प्रयोग गरिने चिह्नलाई उद्गार (!) चिह्न भनिन्छ’ । उद्गार भन्नाले
मनको भाव एकासि प्रकट हुने अवस्थालाई बुझ्नुपर्छ । सम्बोधनमा
पनि यही (!) चिह्नको प्रयोग । जस्तै—

अहा ! ओहो ! धत् ! छि ! धुक् ! धत्तेरी ! उस् ! उ ! हरेशिव !
राम राम ! क्यावात ! बेकूफ ! बेइमान ! हाइ हाइ ! आदि उद्गार
बोधक शब्द हुन् भने यिनलाई वाक्यमा यसरी प्रयोग गर्न सकिन्छ ।
वाक्यमा प्रयोग गर्दा उद्गार बोधक शब्दहरू राखिन्छन् र उद्गार (!)
चिह्न वाक्यको अन्त्यमा राख्नु राम्रो हो । यसो गर्दा पूर्णविराम दिनु
पर्दैन । जस्तै—

अहा क्या राम्रो फूल रहैछ ! कठै विचरा राम फटाहाको पेचमा
परी परदेश लागेछ ! तँ देशद्रोहीलाई धिक्कार छ ! धिक्कार हो मकन
बस्नु नराखी कीर्ति ! (भानुभक्त) अरूका कुरा पनि सुन्नुपर्छ भाइ !
भिन्न छिटो आउनुस्त्र ! इत्यादि ।

+८. उद्धरण (" ") चिह्नको प्रयोग—

‘कुनै कुरालाई विशेष जोड दिनु परेमा, कुनै कुरालाई महत्व
दिएमा, कसैले भनेको, लेखेको कुरालाई जस्ताको तस्तै राखिदा लेख्य

(११६)

भाषामा यो उद्धरण (" ") चिन्हको प्रयोग हुन्छ । यो चिन्हहरू साधारण अवस्थामा एकोहोरो (' ') र विशेष अवस्था, कसैको बोलेको कुरा जस्ताको तस्तै राख्नु पर्दा, वातचित एवं सवाल-जवाफमा दोहोरो (" ") उद्धरण चिन्हको प्रयोग गर्नुपर्छ । जस्तै-

स्व० कवि शम्भु प्रसाद दुङ्गेललाई 'आशु कवि' को उपाधि दिइएको थियो । नानी हो, व्यवहारका धेरै कुरा सिकन पर्छन्, तिनीहरू 'केही पढेर जानिन्छन् भने केही परेर' । राष्ट्रनिर्माता श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको 'अन्याय मुलुकमा हुन नदिनू । निया निसाफ विगान्या भन्याको घूस दिन्या र घूस खान्या हुन्' भन्ने दिव्य उपदेशलाई अहिले यहाँ पटकै वास्ता गरिएको छैन, यो कस्तो 'विडम्बना' ! 'लौ त बस्नोस्' म जान्छु' भनी परदेशी बाटो लागिहाल्यो । 'के हो ठूलो जगतमा ? पसिना विवेक । उद्देश्य के लिनु ? उडी छुनु चन्द्र एक' (देवकोटा) इत्यादि ।

+ ९. योजक (—) चिन्हको प्रयोग

नेपाली भाषाका दुई शब्दलाई जोड्नु पर्दा र पंक्तिको आखिरोमा शब्दहरू नअटाई अर्को पंक्तिमा लेख्नु पर्दा योजक (—) चिन्हको प्रयोग गर्नुपर्छ । कुनै व्याकरणहरूले यसलाई अंश चिन्ह (—) निर्देश चिन्हको नाम आदिले पनि पुकारेको पाउँछौं । नाम जे भए पनि काम भने एउटै हो ।

जस्तै-रात-दिन, दीन-दुःखी, हर्ष-विस्मात, दुःख-सुख, यो पीर-मर्का बुझ्ने को होला ! अहिलेसम्म देशमा वास्तविक जनसहभागिताको योजना कसरी लागु गर्ने त्यसबारे ईमान्दारी पूर्वक गहिरिएर सोचिएको छैन इत्यादि ।

+ १०. कोष्ठक (), [] चिन्हको प्रयोग—

यसमा शब्द र मूल वाक्यसित असम्बन्धित कुरामा, क्रम या दिषय

(११७)

छुट्याउँदा कोष्ठ (), कुनै विशेषस्थिति र कुरामा बन्धनी [] र ढाक्नु पर्दा जुँघे [] चिन्ह लगाइन्छ । यी चिन्हहरू गणितमा धेरै र अरु ठाउँमा थोरै प्रयोग हुन्छन् ।

जस्तै—गलत शिक्षानीतिले गर्दा हाम्रो अध्ययन (पढाइ) व्यवस्था राम्रो छैन । नेपालमा सर्वोच्च शिखर सगरमाथा (माउण्ट एभरेष्ट) छ । हिमालका लेकतिर लम्बु, बक्खु लुकुनी (राडीको कोट), जमठ फुरु (काठको बटुको) र आरी पनि बनाउँछन् । नेपाली साहित्यलाई आधुनिक युगमा प्रवेश गराउने पत्रिका शारदा [मासिक पत्रिका सं० १९९१] नै हो ।

$$\left| \begin{array}{c} अ \\ आ \end{array} + \begin{array}{c} ए \\ ऐ \end{array} \right|$$

$$= ऐ, \quad \left| \begin{array}{c} अ \\ आ \end{array} + \begin{array}{c} आ \\ अ \end{array} \right| = आ \text{ इत्यादि ।}$$

+ ११. काग खुट्टे ($\wedge$) चिन्हको प्रयोग—

“लेख्दा कुनै ठाउँमा केही कुरा छुटो थप्नु परेमा प्रयोग हुने चिन्हलाई कागखुट्टे’ ($\wedge$) भनिन्छ” । कसै-कसैले यसलाई भर्खुरा चिन्ह पनि भनिएको पाइएको छ । यो चिन्ह प्रयोग गर्दा जहाँनै अक्षर, शब्द, वाक्यांश र वाक्य छुटेको छ त्यही नै यसलाई ($\wedge$) लेखेर लेखिरहेको पंक्ति भन्दा माथि लेख्ने चलन छ । यदि त्यहाँ लेख्ने ठाउँ पर्याप्त छैन या अटाएन भने कुनै चिन्ह त्यहाँ लेखी अर्को ठाउँमा पनि लेख्न सकिन्छ । जस्तै—

सँग

म तिमी $\wedge$ जान आएको हुँ । देश विकास गर्नुं भनेको ‘सबै खाऊन्

१

हो

$\wedge$ ती सब गरून् $\wedge$ इत्यादि । लाऊन् सुख सयल नै

(११८)

१२. (.....) चिन्हको प्रयोग—

कुनै कुरा छुटेको या नपाइएको र कुनै कुरा लुकाएमा, खास गरी (त्यस किसिमको लुकाइ) साहित्यमा समेत यो चिन्हको प्रयोग हुन्छ यसलाई विलोप र अपूर्ण चिन्ह पनि भन्दछन् । जस्तै—

पाल्पाका.....आक्रमण गर्दै.....। आखिर प्रेमिकाले रुँदै भनिन्—
हजुरले मलाई.....। प्रेमीले भने.....मलाई मन पर्दैन । प्रेमिकाले
कराइन्—‘म त.....। देशलाई यो अवस्थामा पुर्‍याउने कारणहरू
खोज्दै जाँदा.....हामी त्यहाँसम्म पुग्न बाध्य हुन्छौं । यो कुरा कहाँ
कसलाई.....भन्ने ? इत्यादि ।

१३. ऐजन (,,) चिन्हको प्रयोग—

“नेपाली भाषामा माथि भनेको कुरा, समय आदिलाई सोही अनु-
सार फेरि दोहोराउने क्रममा लेखिने चिन्हलाई ऐजन (,,) चिन्ह
भनिन्छ” । जस्तै—

वि०सं० २००७ सालमा जनक्रान्ति भएको थियो ।

“ ” ” त्यस ” द्वारा नेपालीले आफ्नो मौलिक अधि-
कार पाएका थिए इत्यादि ।

१४. (:—) चिन्हको प्रयोग—

निम्नलिखित छ या तल लेखे अनुसार छ भन्दा कुनै कुराको विवरण
र उत्तर दिँदा उदाहरण (:—) चिन्हको प्रयोग हुन्छ । यो चिन्हको अर्को
नाम सापेक्षांश चिन्ह पनि हो” ।

जस्तै—शब्दहरू धेरै किसिमका हुन्छन्, जस्तो :—नाम, सर्वनाम,
विशेषण, क्रिया र अव्यय ।

(११६)

तल लेखिएका वस्तुहरू किनिराख :—

खाट १, थालहरू २, कर्चौरा २, कसौडी १, तपेस १, ताप्के १
इत्यादि।

बुवाले भन्नुभयो :—“गर्नु पर्ने र छोड्नु पर्ने कामहरूको व्यव-
स्थामा शास्त्र नै प्रमाण छ” इत्यादि।

१५. थोप्लो (.) चिन्हको प्रयोग—

कुनै पुरै शब्दहरू नलेखी त्यसमा एक वा दुई अक्षर पछि दिइने
चिन्हलाई (.) थोप्लो भनिन्छ। जस्तै—

रच. (रचयिता), ले. (लेखक), वि. (विशेषण), कृ. उ. प. (कृपया
उता पल्टाउनुहोस्) इत्यादि।

छपाइ शुद्धिसम्बन्धी केही आवश्यक चिन्हहरूको प्रयोग

नेपाली भाषा एवं व्याकरणमा कुनै अक्षर, शब्द, वाक्य आदिमा कतै अशुद्ध भएको ठाउँमा कसरी शुद्ध गर्ने भन्ने सम्बन्धमा केर्नु र मेट्नु बाहेक अरु कुनै उपाय नै प्रायः छैन । यस प्रक्रियाको आधारमा सामान्य अवस्थामा ती अशुद्धि माथि—थप्न परे ‘कागखुट्टे’ (८) चिह्न र अरु स्थितिमा मुख्यरूपले केरमेट गर्नु नै व्यवहार सिद्ध जस्तै कुरा भएको छ र त्यसै गरिन्छ पनि, तर जब पत्र, पत्रिका, पुस्तक आदि छपाउँदा सामान्य अवस्थाको लेखाइका चिह्न वा व्यवहार सिद्ध कुरा मात्र पर्याप्त नभएकाले यस भन्दा अतिरिक्त माध्यम वा चिह्नहरू नेपाली भाषाको ठेठ रूपमा नपाइए तापनि अरु भाषाहरूबाट तत्सम वा तद्भव रूपमा छपाइ सम्बन्धी चिह्नहरू प्रशस्त पाउँछौं । पुस्तक आदि छाप्ता या त अक्षरहरू जोडी ब्लक टाइप वा मनोटाइपद्वारा अन्तिम रूपमा छान्नुभन्दा अगाडि दुई-तीन चोटि सामान्य रूपमा छान्नुपर्छ । त्यस वखतमा अक्षर-हरू जोडेको या टाइप गरेको ठूला गल्तीहरू देखा पर्छन् । यसो भएमा लेखकको, प्रकाशक एवं छापाखाना सबैको बदनाम हुन्छ । यो अवस्थाबाट मुक्ति पाउनको लागि जहिलेदेखि छापाखानामा पुस्तक आदि छापिन शुरू भयो, त्यसवेलादेखि शुद्ध छान्ता कुनै उपाय निकालिएकोले त्यहाँ शुद्ध गर्ने (प्रूफ पढ्ने) चलन आजभोलि अत्यन्तै महत्त्वपूर्ण मानिंदै आएको छ, तर थपघट गर्दा अक्षर नै राखी आवश्यक थपघट गर्दा भद्दापन देखिने र अक्षर जोड्ने तथा टाइप गर्नेले यसरी शुद्ध गर्दा प्रष्ट नबुझिने गरी अझ अर्कै अशुद्ध अक्षर छापिने सम्भावना भएकाले विभिन्न चिह्नहरू दिई आफूलाई चाहिएको शुद्ध रूपमा छपाउने चलन चलेको छ । यो

(१२१)

प्रक्रिया ज्यादै सजिलो र प्रस्ट बुझिने हुँदा नेपाली भाषामा तथा व्याकरणमा यसको सामान्य जानकारी गर्नु राम्रो कुरा हो । गुरु कापी शुद्ध हुनुपर्छ । तल दिइएका छपाइ शुद्धिका चिह्नहरू रोमन र देवनागरी लिपिका लागि मात्र होइन, संसारका प्रायः सबै लिपिहरूका लागि व्यवहारमा प्रयोग हुन्छन् ।

नेपाली भाषाको शुद्ध लेखन र छपाइ शुद्धिका लागि विद्यार्थीहरूलाई सक्षम तुल्याउनु भाषिक सीपका दृष्टिले यो प्रक्रिया अत्यावश्यक छ । त्यसैले तल छपाइ शुद्धिका आवश्यक केही चिह्नहरूलाई व्यावहारिक समेत बनाउँदै तिनीहरूहरूको छोटो जानकारी गराइंदैछ ।

शुद्ध गर्ने चिह्न	अर्थ	व्यावहारिक पक्ष
+१— μ (थप्ने)-केही थप्नु छ थन		यो दुवै चिह्न प्रयोग नगरी जहाँ थप्ने र प्रस्टाउने ठाउँ हो त्यहाँ टेढो (/) गरी काटी जे थप्नु र प्रस्टाउनु छ त्यही लेख्ने वा राख्ने ।
+२-- $\times$ (प्रस्टाउने)-अस्पष्ट अक्षर झिकी प्रस्ट अक्षर राख		
+३—D/ (झिकने)—आवश्यक छैन झिक		यी तीनै (३, ४ र ५) को जहाँ प्रयोग गर्नुपर्छ त्यहाँ पनि टेढो (/) गरी काट्ने र सम्बन्धित चिह्न प्रयोग गर्ने ।
+४-- $=$ (जोड्ने)—जोडिदेऊ		
+५— $\#$ (ठाउँछोड)-छुट्याउने		
+६— $\square$ (माथितान)-अक्षर या शब्दलाई माथि उचाल		माथि वा तल झार्ने शब्द या अक्षरमा यस्तो (✓) चिह्न दिई सम्बन्धित चिह्न प्रयोग गर्ने ।
+७-- — (तलझार)-अक्षर या शब्दलाई तल झार		

(१२२)

माथिका चिह्नहरूलाई छपाइ शुद्धिका क्रममा यसरी प्रयोग गरिन्छ ।

जस्तै :—

माथि [का]जन्म [शि]द्ध अर्घ्य
कारमा [गा]स, बास/[क]पास/[स्वतन्त्रता] पदं
छन् / यो[न]लाग्ने अ[ध]मौ शब्दमा मौ-
लिक अर्घ्यकार र पनि भनिन्छ ।

न[]=[]#[]=[]स[]P[]
[] , L [] L [] ४/४/-L
1[] P[] ई[] ४/क[] ने[]
P[] P[] ४[] P[]

शुद्ध गरिसकेको रूप

मान्छेका जन्मसिद्ध अधिकारमा गास, बास, कपास र स्वतन्त्रता पदंछन् । यिनलाई अर्को शब्दमा मौलिक अधिकार पनि भनिन्छ ।

माथि देखाइएका ७ चिन्हहरू पाठ्यांशमा समावेश गराएका छन् । यिनोहरूको सामान्य ज्ञानले मात्र छपाइ शुद्धिमा विशेष दक्ष हुन नसक्ने भएकाले छपाइ शुद्धिको यथार्थ ज्ञानका लागि तलका थप कुराहरूको जानकारी हुनु आवश्यक छ ।

झिक्न नपर्ने अक्षर या शब्द काटिएको छ र त्यसैलाई राख्न परेमा □ यस्तो चिह्न र अक्षर या शब्द उल्टो (⊥ ⊥ ⊥ ⊥) भएमा ७ यस्तो चिन्हदिई सम्बन्धित अक्षर या शब्दको ठाउँमा (✓) यस्तो चिन्ह दिई सम्बन्धित ठाउँमा यी चिह्नहरू प्रयोग गर्ने । तलतिर लाइन वा अक्षर आदि च्याप्न पर्दा (↓) यस्तो चिह्न र माथितिर तिनोहरूको ठाउँ च्यापभन्दा (↑) यस्तो चिह्न प्रयोग गर्नु पर्छ ।

आकार (।), इकार (।), ईकार (।), उकार (।), ऊकार (।), एकार (।), ऐकार (।), ओकार (।), औकार (।) सिरटीकी (।), जूनटीकी (।), अल्प वा अर्धविराम (।), उद्धरण चिह्न (।, ।), रेफ (।), ऋकार (।) रकार (।) खुट्टो काट्ने (।) केही थप्ने र छुट्याउनु पर्दा (।=।=) र अक्षर वा शब्द झिको त्यसै ठाउँमा अर्को अक्षर या शब्द राख्नुपर्दा झिक्ने अक्षर वा शब्दलाई (।/)

(१२३)

यस्तो गरी काटी दाय्या वा बाँया किनारामा सम्बन्धित अक्षर वा शब्द-
हरू लेख्नुपर्छ । अर्को कुरा छपाइ शुद्धि गर्दा स्वर भए माथि देखाएका
सम्बन्धित स्वर र व्यंजन भए कोष्ठक भित्रका चिन्हहरू प्रयोग गर्नुपर्छ ।

छपाइ शुद्धिको जहाँसम्म व्यावहारिक पक्षको कुरा छ, त्यस बारेमा
के भन्न सकिन्छ भने माथि देखाइएका जति पनि चिन्हहरू छन् माथि
(व्यावहारिक परम्परागत) गरे झैं गरी ती सबैमा र अरू ठाउँमा पनि
माथि उल्लेख गरे झैं जहाँ जुन चिन्ह (लेखाचिन्ह) वा अन्तर आदिलाई
थप्ने झिकने जस्ता विधि अपनाउँदा जहाँनेर त्यस्ता कायं गर्नुछ त्यहाँ
यस्तो (✓) गरी काटी दाय्या वा बाँया किनारामा जे लेख्नुपर्छ त्यही
लेख्ने र पछि त्यही भएकाहरू यथावत राखी सही ठाउँमा प्रयोग गर्नु
पर्ने हो भने त्यहाँ (✓) यस्तो चिन्ह दिई लेखेमा धेरै सरल हुन्छ ।

तल माथिकै विधि अपनाई छपाइ शुद्धि गरिदैछ :-

भाषा / व्यक्त ज्ञाने प्रकृत
हो भने स्थाकरण त्यो प्रकृत प्रयोग
गर्ने नीयम हो भाषा बोलको मा
ज्ञान नष्ट / जात ज्ञानकजस्तो हुन्छ ।
नष्टजात ज्ञानक कुर्दैन ज्ञान प-
नो गर्दैन / तर लुटो अस्पष्ट बोल्छ
र ज्ञान परिगर्छ ।

मान्छेलाठी गात्र, बाघ कपा-
स / लेखात्र प्रार्थन / स्वतन्त्रतात्र प-
नि चाहिँन्छ यि चारै कुरा ज्ञान
अर्का / अलक्ष राख्छ प्रार्थन गरि-
ज्ञानको छान्ने त्यहाँ मान्छेलाई प-
शु जस्तो ज्ञानाएको हुन्छ भन्ने
बुझ्नुपर्छ ।

ष / भाव / श / सं /
भ / ० / सं / प्र /
प / १ / १ / प / १ /
नि / स / व / = / व /
व / व / १ / १ / श /
प / , / त / ल /
श / # / छ /
ई / स / स /
= / # / पु / १ / श /
प / १ / कु / र /
मा / ग / ने / प्र / ग / त /
र / # / ई /
शु / स / व / रहेछ /
उ /

(१२४)

शुद्ध गरिसकेको रूप—

भाषा भाव व्यक्त गर्ने संकेत हो भने व्याकरण त्यो संकेत प्रयोग गर्ने नियम हो । भाषा बिनाको मानिस नवजात बालक जस्तो हुन्छ । नवजात बालक बोल्दैन शान पनि गर्दैन, तर लाटो अस्पष्ट बोल्छ र शान पनि गर्छ ।

मान्छेलाई गास, बास र कपासले मात्र पुग्दैन, स्वतन्त्रता पनि चाहिन्छ । यी चारै कुरा एक-अर्कामा अलग राख्ने प्रयास गरिएको छ भने त्यहाँ मान्छेलाई पशु जस्तो बनाएको रहेछ भन्ने बुझ्नुपर्छ ।

भाषालाई सजीव राख्न शब्दहरूले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका हुन्छन् । यसै संदर्भमा वाक्यमा लिङ्ग, वचन, कारक आदिको ठूलो ठाउँ छ र यदि यिनीहरू छुट्टिन सकेनन् भने शब्दहरू जिउन सक्तैनन् । यिनले शब्द र क्रियालाई निश्चित बाटोमा जान्छन्, जसबाट वाक्यमा राम्रो क्रम र मेल आउँछ । वाक्य गठन पनि सुन्दर एवं कर्ममधु वन्न पुग्दछ । भाषामा लिङ्ग, वचन, कारक, काल आदिलाई शब्द विस्तार अन्तर्गत राख्न सकिन्छ ।

१--लिङ्ग

‘स्त्री, पुरुष र स्त्री-पुरुष नछुट्टिने, अनि निर्जीव वस्तुको ज्ञान गराउने माध्यमलाई नै लिङ्ग भनिन्छ’ । नेपाली भाषामा लिङ्ग तीन प्रकारका छन् :

१. पुलिङ्ग :—

“जुन शब्दले पुरुष जातिको ज्ञान गराउँछ, त्यसलाई पुलिङ्ग भनिन्छ” । जस्तै :—वा, दाजु, भाइ, मामा, भिनाजु, ससुरा, जेठान, गोह, परेवा, घोडो, राँगो, राजा, केटो, छात्र, युवक इत्यादि ।

२-स्त्रीलिङ्ग :—

“स्त्री जातिलाई जनाउने शब्दहरू स्त्रीलिङ्गो हुन्” जस्तै :—आमा, भाउजू, बूहारी, माइजू, दिदी, सासू, जेठानी दिदी, गाई, परेवी, घोडी, भैंसी, भनी, केटी, छात्रा, युवती इत्यादि ।

(१२६)

स्त्रीलिङ्ग बनाउने केही नियमहरू

पुलिङ्गबाट स्त्रीलिङ्ग बनाउने तरिका निम्नलिखित छन् ।

१—सबै शब्द बदलेर जस्तै :—

पुलिङ्ग :— बाबु, दाजु, भाइ, ज्वाइँ, भिनाजु, मामा, लोग्ने, इ०

स्त्रीलिङ्ग :—आमा, भाउजू, बुहारी, बहिनी, दिदि, माइजू स्वास्नी
इत्यादि ।

२—अघिल्लो शब्द बदलेर जस्तै :—

पुलिङ्ग :—बाबुसाहेब, लोग्नेमान्छे, सानाबाजे, राजासाहेब, इत्यादि ।

स्त्रीलिङ्ग :—रानीसाहेब, स्वास्नीमान्छे, सानीबज्यै, रानीसाहेब,
इत्यादि ।

३—प्रत्यय लागेर :—

क—ई—‘आ-ओ’ का ठाउँमा प्रायः ‘ई’ हुन्छ । जस्तै :—

पुलिङ्ग :— काका, केटो, कान्छा, जेठो, छोरो, पाडो, साला, बाछा
इत्यादि ।स्त्रीलिङ्ग :—काकी, केटी, कान्छी, जेठी, छोरी, पाडी, साली,
बाछी इत्यादि ।ख—इका—‘अ, आ’ का ठाउँमा प्रायः ‘इका’ भएको देखिन्छ ।
जस्तै :—

पुलिङ्ग :—गायक, परिचारक, बालक, नायक, लेखक इत्यादि ।

स्त्रीलिङ्ग :—गायिका, परिचारिका, बालिका, नायिका, लेखिका
इत्यादि ।ग—नी—कहीं शब्दको आखिरो स्वर दीर्घ भए ह्रस्व बनाई ‘नी’
थपिएको छ भने कहीं त अगाडिको ‘आ’ पनि ‘अ’ भएको छ । जस्तै :—

पुलिङ्ग :—क्षेत्री, थारू, दनुवार, नाति, नोकर, पण्डित इत्यादि ।

स्त्रीलिङ्ग :—क्षेत्रिनी, थरूनी, दनुवानी, नातिनी, नोकरनी,
पण्डितनी इत्यादि ।

(१२७)

घ—इनी वा एनी—पुलिङ्गमा रहेका अगाडिको 'आ' लाई 'अ' बनाई अनैकी तरिकाले 'इनी वा एनी' को प्रयोग हुन्छ । जस्तै :—

पुलिङ्ग :—कामो, डिट्टा, थाक्से, बाघ, माझो, मित, सुब्बा, थापा इत्यादि ।

स्त्रीलिङ्ग :—कमिनी, डिट्टिनी, थक्सनी, बघिनी, मझिनी, मितेनी,
डिट्टेनी, थक्सेनी, बघेनी, मितिनी,
सुबन्नी, थपिनी इत्यादि ।
सुब्बेनी, थपेनी,

४—बेनियमसित

पुलिङ्गबाट स्त्रीलिङ्गी शब्द बनाउँदा कुनै ठोस नियमहरू जहाँ लागु हुँदैनन् ती सबै शब्दहरू 'बेनियमसित' बनेका स्त्रोवाचक शब्दहरू हुन् । जस्तै :—

१—पुलिङ्ग :—कवि, गुरु, देवता, देवर, ससुरा, भदा, महाराज, दमाई इत्यादि ।

२—स्त्रीलिङ्ग :—कवियित्री, गुरुमा, देवी, देवरानी, घौरानी, सास, भदै, महारानी, दमिनी इत्यादि ।

१—द्वारे, नाऊ, पुसाजु, फुपाजु, मामा, राजा, श्रीमान्, विद्वान् इत्यादि ।

२—द्वानी, नंगिनी-नैनी, फुफू, माइजू, रानी, श्रीमती, विदुषी इत्यादि ।

३—नपुंसकलिङ्ग

“स्त्री र पुरुष छुट्ट्याउनु नसकिने र निर्जीव वस्तुको बोध गराउने शब्दहरू नपुंसकलिङ्ग अन्तर्गत पर्दछन्” । जस्तै—

कमिलो, कलम, भर, पात, पुस्तक, फल, फूल, बाटो, माछा, रूख, रेल इत्यादि ।

(१२५)

२—वचन

“एक वा अनेक पदार्थ वृक्षाउने शब्दको नाम वचन हो” । यसको प्रयोग नाम, सर्वनाम, विशेषण र क्रियामा हुन्छ । वचनको बारेमा विभिन्न भाषामा आ-आफ्नै नियमहरू छन् । यौटालाई बताएमा एकवचन र घेरैलाई बताएमा बहुवचन हुने यो सामान्य नियम हो । नेपाली भाषामा यही नियम अनुसारको वचन व्यवस्था गरिएको पाइन्छ—एक—एक वचन, दुई—बहुवचन ।

१. एकवचन :—

“एउटा मात्र व्यक्ति या वस्तु वृक्षाउने शब्दलाई एकवचन भनिन्छ” । जस्तै :—

कलम, घर, गाई, गोरु, छोरो, पुस्तक, मान, यो, साधु, सीता, इत्यादि ।

२—बहुवचन :—

“एक भन्दा बढी व्यक्ति या वस्तु वृक्षाउने शब्दलाई बहुवचन भन्दछन्” । जस्तै :—

कलमहरू, घरहरू, गाईहरू, गोरुहरू, छोरा, पुस्तकहरू, माना, यिनोहरू, साधुहरू, सीताहरू इत्यादि ।

एक वचनबाट बहुवचन बनाउने सामान्य र विशेष प्रचलित नियमहरू तल दिइएका छन् । जस्तै :—

१—‘हरू’ थप्ने :—

‘सामान्यतः एक वचनबाट बहुवचन बनाउँदा शब्दमा ‘हरू’ थपिन्छ । जस्तै :—

एकवचन	बहुवचन	एकवचन	बहुवचन	एकवचन	बहुवचन
कलम	कलमहरू	गाई	गाईहरू	गोरु	गोरुहरू
घर	घरहरू	नदी	नदीहरू	पुस्तक	पुस्तकहरू
टापू	टापूहरू	धनु	धनुहरू	बाबु, साधु	बाबुहरू, साधुहरू, इत्यादि ।